

A Jurisprudential Analysis of the Requirement that the Endowed Property Constitute a Tangible Entity (‘Ayn) in the Waqf of Shares

Sayyid Muḥammad Ṣāliḥī Far¹ , Sayyid Bāqir Muḥammadi^{2✉} , Bihruz Bihmadi³
Muslim Āzariyān Muqaddam[†]

1. Level 4 Seminary Student, Khorasan Islamic Seminary; Researcher, Bāqir al-‘Ulūm Institute (peace be upon him), Mashhad, Iran. salehi.far.mmm@gmail.com
2. Corresponding Author; PhD Graduate, Department of Jurisprudence and Judicial Law (Penal Law and Criminology), Higher School of Specialized Fiqh, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. sb.muhammadi@gmail.com
3. Level 4 Seminary Student, Khorasan Islamic Seminary; Researcher, Bāqir al-‘Ulūm Institute (peace be upon him), Mashhad, Iran. behmadi212@gmail.com
- † Level 4 Seminary Student, Khorasan Islamic Seminary; Researcher, Bāqir al-‘Ulūm Institute (peace be upon him), Mashhad, Iran. kosar.mohamad72@gmail.com

Article Info

ABSTRACT (Times New Roman 12 Bold)

Article type: (Times New Roman 9 Bold)

Research Article

Review Article

(Times New Roman 9)

Article history:

Received 20 October 2024

Received in revised form 20 December 2024

Accepted 6 January 2025

Available online 25 March 2025

(Times New Roman 9)

Keywords:

term 1,

term 2,

term 3,

term 4,

term 5

Provide three to five keywords (words, phrases, or acronyms) describing the most important aspects of the content. Write the keywords in lowercase (but capitalize proper nouns), separated by commas. The keywords can be listed in any order.

(Times New Roman 9)

Objective: This study aims to conduct a jurisprudential analysis of the condition of “the endowed property being an ‘ayn” in the waqf of shares of commercial companies, and seeks to examine the possibility of reconciling the foundations of Imāmī jurisprudence with one of the most important modern financial instruments. The core question is whether, considering the conventional and immaterial nature of shares, they can constitute the subject of a waqf, or whether the ‘ayn requirement precludes its validity.

Method: This study was carried out using a descriptive-analytical and critical approach, based on content analysis and relying on library and electronic sources. Within this framework, juristic sources and previous studies on waqf and shares were examined, and subsequently the proofs for the requirement that the endowed property be an ‘ayn, together with the various theories concerning the nature of shares, were analytically critiqued and evaluated.

Results The findings indicate that the term “‘ayn” in fiqh is not necessarily confined to external material objects. Many of the proofs adduced for the ‘ayn requirement – including the Prophetic tradition “Ḥabbis al-aṣl wa sabbil al-thamara” (Withhold the principal and make the yield freely available), the narration of ‘Abd al-Raḥmān b. Ḥajjāj, the conduct of the pious believers (sīrat al-mutasharri‘a), and the reported consensus (ijmā‘-e manqūl) – are incapable of proving that waqf is restricted to external tangible entities. Furthermore, in examining the nature of shares, the theories of juristic partnership (sharikat-e fiqhī), the reification of shares (‘ayn-angārī-ye saḥām), and compensated gift (hiba-ye mu‘awwaḍa) face serious objections. In contrast, the theory of vertical ownership (mālikiyyat-e tūlī), by elucidating the legal personality of the company and the conventional relationship between the shareholder and the company, possesses a greater capacity for aligning shares with the concept of property that can be validly endowed.

Conclusions Based on the results of this study, the condition that the endowed property must be an external tangible object lacks cogent evidence. The principal criterion for the validity of a waqf is the subsistence of the original property (baqā-ye aṣl-e māl) and the possibility of continuous enjoyment of its benefits. Hence, by adopting the broad meaning of ‘ayn, and also on the basis of the vertical ownership theory, the waqf of shares of commercial companies is acceptable and defensible from the perspective of Imāmī jurisprudence, although further juristic and legal investigations in this area remain indispensable.

Cite this article: Last Name, Initial., Last Name, Initial., & Last Name, Initial. (2025). Title of the paper: All words in the title should be in lowercase (except for the first letter of the title and any nouns, initial letter of first word, initial

of first word after a colon, and proper nouns). *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20 (X), 1-20.
<https://doi.org/0000000000000000>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/0000000000000000>

ASAP

Introduction

Waqf, as one of the paramount financial institutions in Islam, has consistently played a vital role in the equitable distribution of wealth and sustainable social development. The preponderant view among Imāmī jurists stipulates that a fundamental condition for the validity of a waqf is that the endowed property (mawqūf) must be a tangible entity (‘ayn). In light of contemporary economic developments and the emergence of novel financial instruments such as shares of commercial companies, the necessity of aligning jurisprudential rulings on waqf with these newly arisen phenomena has become increasingly salient. Since corporate shares, at first glance, do not constitute instances of external tangible objects (a’yān khārijīyya) but possess a conventional (i’tibārī) nature, the legitimacy of endowing shares faces a serious challenge with respect to the condition that the mawqūf be an ‘ayn. This difficulty has caused the enormous capacity inherent in the capital market for expanding the noble tradition of waqf to remain largely unexplored. According to a statement by the Endowment and Charity Affairs Organization, waqf properties consisting of immovable assets fail to generate significant income; hence, the tradition of waqf requires greater attention and an adaptation of its rulings in accordance with societal transformations and the exigencies of the times. The present study aims to conduct a jurisprudential analysis of the requirement that the endowed property be an ‘ayn and to explore the possibility of applying this requirement to the waqf of shares of commercial companies.

Previous scholarship reveals that although some works have addressed the ‘ayn condition in the waqf of shares in a peripheral manner, no comprehensive study encompassing all dimensions of this issue has been undertaken. Husayn Raḥmānī Zarwandī, in his dissertation “A Juristic and Legal Study of the Waqf of Shares of Commercial Companies,” merely sets forth concise arguments for the tangibility of shares without offering a detailed juristic analysis. Miṣbāḥī Muqaddam et al., in their article “A Feasibility Study of the Waqf of Shares and Money,” outline the conditions of endowed property but do not examine how the concept of ‘ayn applies to shares. Sayyid ‘Abbās Mūsawiyān and Dāwūd Naṣrābādī, in “Designing Waqf Certificates Based on the Contracts of Ṣulḥ and Waqf,” allude to the essential elements of waqf yet provide no jurisprudential conclusion. Fāṭima Shukrzāda, in her dissertation “Waqf of Shares and Partnership Shares of Commercial Companies in Iranian Law and Jurisprudence,” discusses the tangibility of shares briefly and overlooks juristic dimensions. Sayyid Majīd Ḥusaynī, in his dissertation “A Comparative Legal and Juristic Analysis of the Waqf of Cash and Shares,” analyzes the tangibility of shares solely from a legal perspective. The distinct contribution of the present article lies in its direct engagement with the problem, a meticulous juristic scrutiny of the proofs underlying the ‘ayn requirement, an examination of the essential nature of ‘ayn, attention to the ruling on the issue based on the jurisprudential nature of shares, and the presentation of a new analytical theory grounded in these investigations.

Methodology

The research method is content analysis employing a descriptive-analytical and critical approach. The authors accessed primary sources through library and electronic research and, after studying these sources, extracted and analyzed the key points relevant to the subject. The subsequent stage consisted of deriving a comprehensive theory from these core elements. The most significant part of the article comprises critiques directed at the proofs for the requirement of 'ayn-hood and at various theories concerning the nature of shares in terms of their foundations and constitutive components.

This section largely represents the authors' own analysis, although insights from previous scholars are utilized in other sections. The research corpus encompasses authoritative fiqh treatises, scholarly articles, and legal sources pertaining to waqf and shares.

Findings

Conceptual Analysis of Key Terms:

The term "'ayn" in its lexical and juristic usage possesses a broad signification and is not confined to material objects with three-dimensional extension. Early jurists (such as al-Shaykh al-Mufīd, Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥalabī, and al-Shaykh al-Ṭūsī) defined waqf solely by the phrase "ḥabs al-aṣl" (withholding the principal) and did not employ the term "'ayn." The substitution of "aṣl" with "'ayn" in the writings of later jurists resulted from the supposition that the instances of what can endure are limited to external tangible objects.

Analysis of the Proofs for the Requirement that the Endowed Property Be an 'Ayn:

- The Prophetic tradition "Ḥabbis al-aṣl wa sabbil al-thamara" (Withhold the principal and make the yield freely available): In terms of its chain of transmission, it is defective due to being mursal and the weakness of its narrators. Even assuming that the widespread practice of jurists could compensate for the weak chain, this narration does not establish the requirement of 'ayn-hood. The word "'ayn" does not appear; rather, the expression "aṣl" (principal) is used, which has a meaning broader than an external tangible entity.
- The authentic (ṣaḥīḥ) narration of 'Abd al-Raḥmān b. Ḥajjāj: It indicates the necessity of the principal's subsistence, not its confinement to external tangible objects.
- The practice (sīra) of the Pure Imams (peace be upon them) and the pious believers (mutasharri'a): While it demonstrates the legitimacy of endowing external tangible objects, it cannot negate the legitimacy of endowing other valuables capable of endurance.
- Reported consensus (ijmā' manqūl): It lacks sufficient validity because it is based on known proofs (madrakī), is transmitted through single reports, and numerous dissenting opinions exist. Consequently, none of the aforementioned proofs can definitively establish that the endowed property must be an external tangible object.

Examining the Possibility of Fulfilling the 'Ayn Condition in the Waqf of Shares Based on Theories of the Nature of Shares:

- The Theory of Juristic Partnership (*sharika fiqhiyya*): This theory faces challenges such as contradicting the explicit provisions of the Commercial Code and being unable to account for the limited liability of shareholders.
- The Theory of Considering Shares as Tangible Objects (*‘ayn-angārī*): Although it accommodates the *‘ayn* condition, it suffers from several defects, including the confusion between the nature of a share and the rights arising from it, the neglect of the dematerialized electronic form of shares, and circular reasoning—invoking the validity of the sale of shares to prove their tangibility.
- The Theory of Compensated Gift (*hiba mu‘awwaḍa*): While defensible with respect to the broad meaning of *‘ayn*, it is criticized for being unrealistic and inconsistent with the actual intent of shareholders.
- The Preferred Theory: Vertical Ownership (*mālikiyya ṭūliyya*):
 - Commercial companies possess an independent, constructed legal personality and are themselves the owners of their assets.
 - Shareholders, at a level subordinate to the company’s ownership, own the company qua a constructed entity, and thus hold a vertical ownership interest in the company’s assets.
 - Juristic evidence (such as the master–slave relationship, the father–child relationship, and the relationship between the Imām and the people) substantiates the conceivability of vertical ownership.
 - This theory aligns with the *‘ayn* condition (the requirement of subsistence of the principal) in *waqf*, because a share in a company represents a link to the tangible assets (*a‘yān*) of the company vis-à-vis the shareholders, and therefore qualifies as an enduring “principal” (*aṣl*) that can be withheld.

Final Outcome:

Given that the proofs for the *‘ayn* condition are not limited to external tangible objects and that the vertical ownership theory is applicable to shares, the *waqf* of shares of commercial companies is jurisprudentially acceptable.

Conclusion

The analysis of all the proofs leads to the conclusion that the requirement that the endowed property be an external tangible object (*‘ayn khārijī*) lacks sound evidence. What is essential in *waqf* is the existence of an enduring principal capable of being benefitted from. The fundamental criterion for the validity of a *waqf* is the permanence and continuity of the endowed property and the possibility of deriving benefit from it while preserving the property itself. Shares of commercial companies, by virtue of their enduring legal personality and the capacity to generate continuous benefits, fully satisfy this criterion. According to the preferred theory (vertical ownership), a share represents a pro rata portion of the company’s constructed entity, which is persistent and subsistent. Therefore, even if one maintains the requirement that the endowed property be an *‘ayn*, by adopting the broad meaning of *‘ayn*—which encompasses

enduring constructed entities—the waqf of shares is entirely consistent with that condition. Moreover, based on the vertical ownership theory, commercial companies possess a constructed, durable, and lasting personality, and shareholders own a share of that constructed entity, holding the company’s assets in a vertical manner. Thus, even if the external-tangibility requirement were deemed necessary, the waqf of shares would be valid on the basis of the vertical ownership theory regarding the nature of shares. Finally, it must be noted that, given the juristic disagreements concerning the legal personality of companies, the jurisprudential analysis of the nature of shares is highly complex, and it is essential that researchers subject this topic to further juristic scrutiny.

Author Contributions

All authors contributed equally, each responsible for 25 per cent of the total effort at all stages of the research.

Acknowledgments

It is fitting to express our utmost gratitude to the learned scholar Murtaḍā Mīrī and the esteemed scholars Ḥujjat al-Islām Dirāyatī, Ḥujjat al-Islām Najafī Bustān, Dr. Ḥikmatniyā, and the other teachers whose guidance and counsel we benefited from in the course of this research. We also thank the officials of the Bāqir al-‘Ulūm Research Center in holy Mashhad for their unstinting support of this study.

Ethical Considerations

The authors have observed ethical principles in conducting and publishing this scholarly research, a matter confirmed by all of them.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

According to the authors’ declaration, this article has no conflict of interest.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement

In the writing process, the authors used the DeepSeek AI solely at the stage of revising and rephrasing expressions.

واکاوی فقهی اشتراط عین بودن موقوف در وقف سهام

سید محمد صالحی فر^۱، سید باقر محمدی^۲، بهروز بهمدی^۳ و مسلم آذریان مقدم^۴

۱. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه خراسان، پژوهشگر موسسه باقر العلوم علیه السلام، مشهد، ایران. salehi.far.mmm@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانش آموخته دکترای گروه فقه و حقوق قضایی گرایش جزا و جرم شناسی، مدرسه عالی فقه تخصصی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. sb.muhammadi@gmail.com
۳. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه خراسان، پژوهشگر موسسه باقر العلوم علیه السلام، مشهد، ایران. behmadi212@gmail.com
۴. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه خراسان، پژوهشگر موسسه باقر العلوم علیه السلام، مشهد، ایران. kosar.mohamad72@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

امروزه توجه به گونه های جدید و پربازده وقف مانند وقف سهام اجتناب ناپذیر است. مشهور فقیهان یکی از شرایط مال مورد وقف را لزوم عین بودن آن دانسته اند. اما با توجه به اینکه به نظر می رسد سهام شرکت ها، امور اعتباری هستند و عین خارجی محسوب نمی شوند در تطبیق این شرط در وقف سهام شبهه ایجاد شده است.

هدف

این پژوهش با هدف واکاوی فقهی شرط «عین بودن مال موقوف» در وقف سهام شرکت های تجاری انجام شده و می کوشد امکان تطبیق مبانی فقه امامیه با یکی از مهم ترین ابزارهای مالی نوین را بررسی کند. از این رو پژوهش بر آن است که آیا با توجه به ماهیت اعتباری و غیرمادی سهام موضوع وقف قرار گیرد یا شرط عین بودن مانع صحت آن است؟

روش

این مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی و انتقادی، بر پایه تحلیل محتوا و با اتکا به منابع کتابخانه ای و الکترونیکی انجام شده است. در این چارچوب، منابع فقهی پژوهش های پیشین درباره وقف و سهام بررسی شده و سپس ادله اشتراط عین بودن موقوف، همراه با نظریه های مختلف درباره ماهیت سهام، به صورت تحلیلی نقد و ارزیابی شده اند.

یافته ها

یافته ها نشان می دهد واژه «عین» در فقه لزوماً به اشیای مادی خارجی محدود نیست و بسیاری از ادله مطرح برای اشتراط عین بودن، از جمله حدیث «حبس الأصل و سیل الثمرة»، روایت عبدالرحمن بن حجاج، سیره متشرعه و اجماع منقول، توان اثبات انحصار وقف در اعیان خارجی را ندارند. همچنین در بررسی ماهیت سهام، نظریه های شرکت فقهی، عین انگاری سهام و هبه معوضه با اشکالات جدی مواجهه اند. در مقابل، نظریه مالکیت طولی با تبیین شخصیت حقوقی شرکت و رابطه اعتباری سهامدار و شرکت، قابلیت بیشتری برای انطباق سهام با مفهوم مال قابل وقف دارد.

نتایج

بر اساس نتایج این پژوهش، شرط عین خارجی بودن مال موقوف دلیل متقنی ندارد و ملاک اصلی در صحت وقف، بقای اصل مال و امکان انتفاع مستمر از منافع آن است. از این رو، با پذیرش معنای موسع عین و نیز بر پایه نظریه مالکیت طولی، وقف سهام شرکت های تجاری از منظر فقه امامیه قابل قبول و قابل دفاع است، هر چند بررسی های فقهی و حقوقی بیشتر در این زمینه همچنان ضروری است.

استناد: صالحی فر، سید محمد؛ محمدی، سیدباقر؛ بهمدی، بهروز؛ و آذریان مقدم، مسلم (۱۴۰۵). واکاوی فقهی اشتراط عین بودن موقوف در وقف سهام. *مطالعات*

<https://doi.org/10.1000/000000000000>

فقه اسلامی و مبانی حقوق، ۲۰ (۵۲)، ۲۰-۱.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

مقدمه

وقف از مهم‌ترین نهادهای مالی و حقوقی در تمدن اسلامی به‌شمار می‌آید که علاوه بر کارکرد عبادی، در طول تاریخ نقشی اساسی در گسترش عدالت اجتماعی، تأمین نیازهای عمومی، حمایت از امور خیریه و حفظ و توسعه منابع پایدار اقتصادی داشته است. در منابع فقهی، وقف غالباً به‌صورت «تحبیس الأصل و تسبیل المنفعة» تعریف شده و از همین رو، شرایطی برای صحت آن مورد بحث قرار گرفته است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها، عین بودن مال موقوف است. بر همین اساس، فقهای امامیه در آثار فقهی خود، به‌صورت گسترده به این مسئله پرداخته و غالباً وقف را در اموالی قابل تصور دانسته‌اند که دارای بقا و قابلیت انتفاع مستمر باشند.

با این حال، تحولات اقتصادی و گسترش دارایی‌های نوین در جهان معاصر، موجب ظهور موضوعاتی شده است که در قالب‌های سنتی فقهی به‌سادگی قابل تحلیل نیستند. یکی از این موضوعات، سهام شرکت‌های تجاری است که در نظام‌های مالی امروز، از مهم‌ترین ابزارهای سرمایه‌گذاری و مالکیت به‌شمار می‌آید. سهام، برخلاف اموالی مانند زمین و ساختمان، ماهیتی اعتباری، تجسمی و غیرمادی دارد و همین ویژگی، پرسش‌هایی جدی را درباره انطباق آن با شرایط صحت وقف، به‌ویژه شرط عین بودن مال موقوف، برانگیخته است. از این رو، این مسئله مطرح می‌شود که آیا سهام شرکت‌های تجاری می‌تواند به‌عنوان موضوع وقف قرار گیرد یا آن که اعتباری بودن آن، مانع از تحقق وقف صحیح می‌شود؟

اهمیت این پرسش از آنجا ناشی می‌شود که توسعه نهاد وقف در عصر حاضر، مستلزم شناسایی و پذیرش مصادیق نوینی از اموال و دارایی‌هاست؛ مصادیقی که بتوانند ضمن حفظ اصل مال، منافع پایدار و مستمری برای اهداف عام‌المنفعه فراهم کنند. در همین راستا، بررسی فقهی وقف سهام می‌تواند زمینه‌ساز بهره‌گیری از ظرفیت‌های بازار سرمایه در جهت ترویج فرهنگ وقف و ایجاد منابع مالی نوین برای امور خیریه و اجتماعی باشد. افزون بر این، با توجه به کاهش سهم موقوفات سنتی در برخی حوزه‌ها و ضرورت انطباق نهاد وقف با نیازهای روز جامعه، بازخوانی مبانی فقهی مرتبط با این موضوع ضرورتی دوچندان می‌یابد.

پژوهش حاضر با هدف واکاوی فقهی شرط «عین بودن مال موقوف» در وقف سهام شرکت‌های تجاری انجام شده است. این تحقیق می‌کوشد با تکیه بر منابع فقهی و حقوقی، ادله اشتراط عین بودن را مورد بررسی قرار داده و با تحلیل ماهیت سهام و نظریه‌های مطرح در این زمینه، امکان یا عدم امکان وقف سهام را روشن سازد. همچنین، پژوهش حاضر در پی آن است که نشان دهد آیا می‌توان با توسعه معنای عین یا با استناد به مبانی‌ای مانند شخصیت حقوقی شرکت و مالکیت طولی، وقف سهام را در چارچوب فقه امامیه توجیه کرد یا خیر. بدین ترتیب، این پژوهش در جهت پاسخ‌گویی به یکی از مسائل نوپدید فقهی است و برای انطباق فقه وقف با اقتضائات اقتصادی معاصر در پی ارائه الگویی می‌باشد.

پیشینه پژوهش

با بررسی‌ها و مطالعات انجام گرفته و مراجعه به چکیده پایان نامه‌ها و مقالات کشور این واقعیت مکشوف گردید که هرچند در برخی آثار، به مسأله اشتراط عین بودن، به صورت ضمنی اشاره شده است اما تاکنون در این موضوع پژوهش جامعی که در برگیرنده همه جوانب این موضوع باشد صورت نگرفته است. پژوهش‌های حاضر هر کدام از یک یا چند جنبه دچار کاستی است که به آن اشاره می‌گردد:

حسین رحمانی زروندی در پایان نامه‌ای با عنوان «بررسی فقهی و حقوقی وقف سهام شرکت‌های تجاری» ضمن تبیین و تحلیل شرایط وقف، واقف، موقوف علیه و خصوصیات مال مورد وقف و آثار وقف سهام و همچنین تحلیل ماهیت حقوقی سهام، نظریه صحیح بودن وقف سهام را از همه جهات بررسی نموده است. اما ایشان نسبت به مسئله اشتراط عین بودن در وقف سهام، صرفاً ادله‌ای را برای عین بودن سهام به اختصار و بدون تحلیل دقیق فقهی مطرح کرده است. و موانع و چالش‌های استناد به ادله مذکور را بررسی ننموده، و تحلیل‌های خویش را بر ماهیت سهام استوار ننموده است. مصباحی مقدم و همکارانش در مقاله‌ای به عنوان «امکان سنجی وقف سهام و پول» ضمن تأکید بر اهمیت شکل‌گیری نهاد مالی وقف و ارائه مدلی پویا از یک نهاد کارآمد

وقف، شرایط مال موقوفه را بیان کرده است اما این پژوهش نیز نسبت به چگونگی تطبیق عین بر سهام، تحلیل فقهی مطرح نموده است. سید عباس موسویان و داود نصر آبادی در مقاله «طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف» اشاره به ارکان وقف میکنند ولی در مقام ارزیابی و تحلیل آن، هیچگونه نتیجه فقهی از آن ارائه نمی دهند. فاطمه شکرزاده در پایان نامه «وقف سهام و سهم شرکت های تجاری در فقه و حقوق ایران» به بررسی فقهی و حقوقی وقف سهام شرکتهای تجاری پرداخته و به صورت مختصر و سطحی از عینیت سهام بحث می کند و ابعاد فقهی این مسئله را مورد توجه قرار نمی دهد. سید مجید حسینی در پایان نامه «تحلیل تطبیقی حقوقی و فقهی وقف وجه نقد و سهام» کوشیده است تا پیرامون مسائل مستحدثه ای همچون وقف وجه نقد و سهام نظیر سهام شرکت ها و ابدال و استبدال در خصوص موقوفات مخروبه یا مشرف به خرابی و یا غیرقابل انتفاع شدن وقف ارائه طریق کند، همچنین توانسته است نهاد های وقف را معرفی و تجربیات کشورهای اسلامی در زمینه سرمایه گذاری وجه نقد و سهام به صورت وقف را بیان کند. ایشان گرچه به خوبی شرایط مال موقوفه را از جهت فقهی و قانونی تبیین نموده اما عین بودن سهام را صرفاً از منظر حقوقی مورد ارزیابی و تحلیل قرار می دهد و از منظر فقهی بحث و بررسی نمی کند. امتیاز نوشته حاضر افزون بر مواجهه واقعی با مسئله و بررسی فقهی دقیق ادله اشتراط عین بودن مال موقوف، بررسی ماهوی عین و توجه به حکم مسئله بر پایه ماهیت فقهی سهام و ارائه نظریه تحلیلی جدید مبتنی بر این بررسی ها بوده است. بدین منظور این مقاله نخست ادله اشتراط عین بودن مال موقوف را با تطبیق بر مسئله وقف سهام همچون ادله روایی، سیره ائمه اطهار علیهم السلام، سیره متشرعه، اجماع را بررسی می نماید. سپس با تبیین ماهیت سهام پس از طرح احتمالات متفاوت، امکان تحقق شرط عین بودن سهام را بر اساس دیدگاه برگزیده تحلیل نموده است. با توفیق الهی در پژوهش حاضر اشتراط عین بودن مال موقوف در وقف سهام به عنوان یک مسئله کاملاً جزئی و چالش برانگیز مورد مذاقه فقهی قرار گرفته و زوایای آن به صورت مبسوط بررسی خواهد شد. با توجه به آنچه در پیشینه بیان شد این فرآیند در میان آثاری که تاکنون به مساله وقف سهام پرداخته اند کاملاً منحصر به فرد است و تا کنون به صورت مستقل و جامع و با رویکرد فقهی اجتهادی به آن پرداخته نشده است.

روش پژوهش

این مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی و انتقادی، بر پایه تحلیل محتوا و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی انجام شده است. در این چارچوب، منابع فقهی پژوهش‌های پیشین درباره وقف و سهام بررسی شده و سپس ادله اشتراط عین بودن موقوف، همراه با نظریه‌های مختلف درباره ماهیت سهام، به صورت تحلیلی نقد و ارزیابی شده‌اند.

یافته‌های پژوهش

یافته‌ها نشان می‌دهد واژه «عین» در فقه لزوماً به اشیای مادی خارجی محدود نیست و بسیاری از ادله مطرح برای اشتراط عین بودن، از جمله حدیث «حَبَسَ الْأَصْلَ وَ سَبَلَ الثَّمَرَةَ»، روایت عبدالرحمن بن حجاج، سیره متشرعه و اجماع منقول، توان اثبات انحصار وقف در اعیان خارجی را ندارند. همچنین در بررسی ماهیت سهام، نظریه‌های شرکت فقهی، عین‌انگاری سهام و هبه معوضه با اشکالات جدی مواجه‌اند. در مقابل، نظریه مالکیت طولی با تبیین شخصیت حقوقی شرکت و رابطه اعتباری سهامدار و شرکت، قابلیت بیشتری برای انطباق سهام با مفهوم مال قابل وقف دارد.

مفهوم شناسی

برای پاسخ به سوال اصلی هر پژوهشی، تبیین صحیح از ماهیت مفاهیمی که مرتبط با آن مسئله است ضروری است. در این پژوهش نیز تبیین مفاهیمی همچون مفهوم وقف، عین و سهام می تواند در پاسخگویی به حل مسئله بررسی اشتراط عین بودن موقوف در وقف سهام کمک شایانی نماید.

وقف

کلمات اهل لغت نشان می دهد وقف در اصل لغت به معنای حبس نمودن (ابن منظور، بی تا، ۳۵۹/۹)، نگه داشتن و مکث کردن (ابن فارس، بی تا، ۱۳۵/۶) است. این معنای لغوی با معنای اصطلاحی آن در فقه و حقوق - که در آینده خواهد آمد - ارتباط اساسی دارد.

در تعریف وقف از نظر اصطلاحی نظرات مختلفی بیان شده است. مشهور گفته اند: «وقف حبس نمودن اصل مال و رها ساختن منافع آن است» (خمینی، ۱۳۹۲، ۶۲/۲).

نکته مهم این است که توجه به سیر تطور تعاریف فقهی نشان می دهد هر چند فقیهان متأخر وقف را به حبس نمودن عین مال و آزاد نمودن منفعت آن در راه خدا تعریف کرده اند، اما این تعریف در میان فقیهان نخستین از شهرت چندانی برخوردار نبوده است، چه اینکه در بسیاری از این تعاریف لزوم «عین» بودن مال موقوف در تعریف اخذ نشده است. شیخ مفید از فقهای قرن چهارم هجری وقف را در شمار صدقات جاریه ای میداند که باعث حبس ابدی مال مورد وقف می شود (مفید، ۱۴۱۰، ۸۲۴/۱). ابوالصلاح حلبی در همان قرن، وقف را صدقه موبدی می داند که باعث حبس رقبه ی مال و آزاد نمودن منافع آن می گردد (ابوالصلاح حلبی، بی تا، ۳۲۵/۱). سلار از فقهای قرن پنجم نیز وقف را از صدقاتی می داند که رجوع در آن جایز نمی باشد (سلار دیلمی، ۱۴۰۴، ۲۰۰/۱). شیخ طوسی نیز وقف را بدان معنی می داند که اصل مالی حبس گردد و منافعی به کار بسته شود (طوسی، ۱۳۸۷، ۲۸۶/۳). همان طور که ملاحظه می گردد قدما در تعریف وقف، عین بودن مال موقوف را مطرح نکرده اند و به این مقدار اکتفا کردند که وقف، نگه داشتن و حبس نمودن اصل ملک، و آزاد گذاردن منافع آن است.

محقق حلی با دقتی ستودنی بین وقف و ثمره آن تفاوت گذارده است و آزاد گذاردن منفعت و حبس اصل را ثمره عقد وقف و خارج از ماهیت عقد وقف می داند (محقق حلی، ۱۴۰۸، ۱۶۵/۲). بنا به گفته سید یزدی، وقف نوعی صدقه است و در روایات از وقف بیشتر به صدقه تعبیر شده است؛ بنابراین وقف صدقه است لکن از نوع صدقه جاریه که با حبس اصل مال و تسبیل منفعت آن حاصل می شود (بحرالعلوم، ۱۳۸۱). مذاهب دیگر اسلام نیز برای وقف تعاریف مختلفی دارند که بسیاری از آنها با تعریف فقهای شیعه مطابقت دارد. فقه حنفی وقف را عبارت از محبوس کردن عین مال و آزاد نمودن منفعت آن تعریف نموده است (وهبه زحیلی، ۱۴۰۹، ۱۰/۲۹۰) شافعیه نیز وقف را عبارت از ابقاء و حبس مالی می دانند که استفاده از منافع آن همراه با ابقای عین آن میسر باشد. (نووی، بی تا، ۱۵/۳۲۶)

فقه حنبلی نیز وقف را به تحبیس اصل و آزاد نمودن منافع آن تعریف نمودند که همان تعریف امامیه است (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۲۰۶/۶).

به نظر می رسد سبب اصلی تبدیل واژه اصل به عین در کلمات برخی از فقیهان این بوده است که از نظر ایشان فقط مال حاضر و در دسترس را می توان حبس کرد و منفعت آن را تسبیل کرد و مصداق این چنین مالی فقط می تواند از اعیان خارجی باشد. به همین جهت واژه عین را که به معنای مال حاضر و در دسترس است، برگزیده اند و گرنه خارجی بودن مال در وقف موضوعیت ندارد بلکه مهم در دسترس بودن و بقا با امکان انتفاع است. بنابراین شرط نمودن لزوم عین خارجی به این جهت بوده که تنها مصداق متصور برای تحقق این مفهوم، عین خارجی بوده است. البته دانستن معنای عین و بررسی ادله اشتراط عین بودن مال موقوف در این نتیجه گیری تاثیر گذار است که در مباحث آینده به این مهم پرداخته خواهد شد.

عین

«عین» معانی زیادی دارد و معروف است که این واژه دارای هفتاد معنا در لغت عرب است. (عمید، ۱۳۸۹، ۱/ ۷۶۸) ولی این یک لفظ است که در معانی مختلف به کار برده شده است و قدر جامعی بین این معانی وجود ندارد که اصطلاحاً این را اشتراک لفظی گویند.

از معانی که در کتب لغت بیان شده می‌توان به چشم، چشمه، ابری که از سمت راست قبله ظاهر شود و... اشاره کرد. از جمله معانی عین، مال در دسترس حاضر است و این معنا از عین نقطه مقابل دین است. (فراهیدی، بی‌تا، ۲/ ۲۵۴). جوهری نیز در تبیین مفهوم عین، به مال مشخص، چشم، جاسوس، دیدبان، و ذات الشئ اشاره کرده است. (جوهری، بی‌تا، ۶/ ۲۱۷۰) نکته ای که لازم به ذکر است این است که عین در اصطلاح یک حقیقت شرعی نیست که شارع مقدس وضع بالخصوص در رابطه با آن داشته باشد. فقیهان نیز اگر در اصطلاح، عین را تعریف کرده‌اند ناظر به معنای لغوی آن بودند و وضع جدیدی برای عین نداشته‌اند. چه اینکه ارتباط بین معنای لغوی و معنای اصطلاحی عین امری غیرقابل انکار است. فقیهان در چند باب کلمه عین را بکار برده‌اند مثل باب بیع، اجاره، وقف. به منظور بررسی دقیق تر ماهیت عین در اصطلاح فقهی، به چند نمونه از موارد کاربرد واژه عین در این کلمات اشاره می‌گردد.

شیخ طوسی در تعریف بیع می‌فرماید: «بیع انتقال عین به عوض است» (طوسی، ۱۳۸۷، ۳/ ۲۸۷). ایشان در قسمت دیگری از کتاب مبسوط عین را به سه گونه عین مرئی، عین موصوف فی الذمه، عین غایب تقسیم می‌کنند. (طوسی، ۱۳۸۷، ۲/ ۷۶). صاحب جواهر در باب بیع عین مشخص، کلی فی الذمه، کلی مضمونه مانند مسلم فیه، کلی موصوف و کلی مشاع را از اقسام دین دانسته‌اند. (صاحب جواهر، ۱۴۲۱، ۱۱/ ۴۳۳)

البته ایشان در باب وقف، وقف آنچه عین نیست؛ مانند دین، منفعت و کلی را صحیح نمی‌دانند. دلیل بطلان وقف این موارد این است که موقوفه باید عین باشد و عین مقابل این سه معنا استعمال می‌شود. (صاحب جواهر، ۱۴۲۱، ۲۸/ ۱۴). آیت‌الله خوئی در تعریف عین بیان می‌دارد: «عین چیزی است که اگر در خارج وجود یافت، جسمی است که دارای طول و عرض و ارتفاع است» (خوئی، ۱۴۱۷، ۲/ ۱۶)

بررسی و تأمل در موارد بکار بست واژه عین کلام فقیهان، در باب تبیین مفهوم اصطلاحی عین، این است که فقیهان، عین را در چند معنا بکار برده‌اند:

اولین معنایی که فقیهان واژه عین را در آن معنا بکار برده‌اند، معنای مضیق و محدود آن است. یعنی مراد از عین، عین خارجی به معنای داشتن ابعاد ثلاثه است که این معنا با معنای لغوی نیز تناسب دارد.

اما معنای وسیع تری برای واژه عین نیز وجود دارد و چنانچه گذشت، بسیاری از فقیهان عین را در این معنای اعم بکار برده‌اند. شواهدی وجود دارد که مراد از عین در کلام ایشان، اعم از عین خارجی است؛ از جمله آن شواهد این است که در باب بیع، به کلی فی الذمه نیز عین اطلاق کرده‌اند.

همچنین، برخی از فقیهان، عین را صرفاً در مقابل منفعت بکار برده‌اند و حتی حق را از اعیان محسوب کرده‌اند و در باب بیع با وجود اینکه عین بودن را شرط می‌دانند (عاملی نجفی، بی‌تا، ۴/ ۱۴۵) اما بیع برخی از حقوق را جایز دانسته‌اند (عاملی نجفی، بی‌تا، ۴/ ۱۴۷).

شاهد سوم تعریف برخی دیگر از فقیهان از عین است که از این قبیل تعاریف استفاده می‌شود که عین یک مفهوم وسیع است که صرفاً در فرض تحقق خارجی باید دارای ابعاد ثلاثه باشد؛ ولی اگر در ظرف اعتبار لحاظ شود لازم نیست ابعاد ثلاثه داشته باشد؛ (خوئی، ۱۴۱۷، ۲/ ۱۶) موید این مطلب این است که اساساً در این امور شارع مقدس بنای عقلا را امضا نموده است و روایات صرفاً از مواردی که مورد تأیید شارع نیست منع می‌نمایند (علیدوست، ۱۳۸۸، ۱۳۳).

حال با توجه به اینکه نسبت به صدق عرفی بیع بر خرید و فروش حقوق در عصر حاضر، و همچنین صدق عرفی وقف بر وقف امور اعتباری قابل دوام و پایداری مثل سهام، و با در نظر گرفتن این نکته که از تحقق این مفهوم عرفی، ردعی صورت نگرفته

است، مانعی از تحقق بیع یا وقف شرعی در این امور وجود ندارد. به تعبیری دیگر با در نظر گرفتن این نکته که شارع مقدس تحقق موضوعات احکام معاملات را به عرف واگذار کرده است، در باب وقف می توان اینگونه بیان کرد که آنچه مورد نظر شرع بوده است این است که اصلی مورد وقف قرار بگیرد که پایدار و قابل استمرار باشد. حال فرقی نمی کند عنوان آن را عین بگذاریم یا هر عنوان دیگر. در نتیجه می توان اینگونه بیان کرد که در زمان حاضر عرف موضوع وقف را در مورد اموری مثل سهام، محقق می داند.

بنابراین، به نظر می رسد این ذهنیت که امکان انتفاع با بقا عین، فقط در عین خارجی ممکن است، موجب شده است که فقیهان عین را در بحث وقف به عین خارجی منحصر کنند. در حالی که قید «امکان انتفاع مع بقائه» با غیر عین خارجی نیز قابل تطبیق است چه اینکه امروزه بسیاری از امور اعتباری وجود دارند که قابلیت بقا و پایداری را دارند و انسان می تواند از منافع آن بهره مند گردد.

تعدی از امور محسوس به امور غیر محسوس در ابواب مشابه نیز مشاهده می شود چه اینکه برخی از فقیهان در مسئله ضمان، قائل به ضمان منافع نیز می باشند و معتقدند که در حدیث «علی الید ما اخذت حتی تودیبه» منظور از اخذ، اگرچه در ظاهر اخذ حسی است، ولی استعمال آن در معنای استیلاء، شایع است و این حدیث بیانگر یک قاعده کلی برای ضمان می باشد. در نتیجه همین امر موجب شده است طبق این قاعده، قائل به ضمان در مطلق اعیان و منافع باشند. (خمینی، ۱۴۲۱، ۴۰۷/۱).

از منظر اصلاح حقوقی قانون گذار در تعریف بیع، آن را تملیک عین معرفی کرده است (مجلس شورای اسلامی، مصوبه ۱۳۰۷) این در حالی است که امروزه از منظر قانون، فروش دین، حق مالی و کلی در ذمه، امری قانونی تلقی می شود و قانون، آن را بیع می داند (قانون مدنی، ماده ۳۳۸) این نکته باعث شده است که برخی حقوق دانان در مقام توجیه چنین استدلالی بگویند «مقصود از عین در ماده ی قانونی، صرفاً عین در مقابل منفعت است و عین فقط برای خروج منفعت در عقد اجاره ذکر شده است و دین و حق مالی را می توان به فروش رساند و به عنوان مبیع مورد دادوستد قرارداد.» (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ۳۰۵ / ۱)

چنانچه ملاحظه می شود در همین مورد بدیهی نیز با برداشت محدود از واژه عین، مشکل ایجاد می شود. به منظور جمع بین ماده های قانونی و تطبیق صحیح آنها با شرایط جدید، ناگزیر باید مفهوم عین را معنایی عام تر از اشیای ملموس در نظر گرفت.

سهام

سهام در لغت به معنای حظ و بهره است (ابن منظور، بی تا، ۳۰۸ / ۱۳) و اصطلاحاً در ماده ۲۴ قانون تجارت چنین تعریف شده است:

«سهام قسمتی است از سرمایه شرکت سهامی است که مشخص کننده میزان مشارکت و تعهدات منافع صاحب آن در شرکت سهامی است و ورقه سهام سند قابل معامله ای است که نماینده تعداد سهامی است که صاحب آن، در شرکت سهامی دارد.»

این تعریف روشن می کند که سهام صرفاً یک «برگه» یا «سند» نظیر اسناد املاک نیست، بلکه می تواند نماینده ی یک حق مالکیت نسبی (حصه) در یک دارایی مرکب (شرکت) باشد. همچنانکه برخی از حقوق دانان آشنا به فقه نیز بر این باور است که در حقوق تجارت برگه سهم حکایت از مالکیت حصه معلوم در شرکت سهامی می کند و شراکت صاحب سهم در زیانها و سودهای شرکت و دخالت در اداره شرکت نیز بر همین حق ابتناء دارد. (لنگرودی، ۱۳۷۳، ج ۳، ۲۲۱۶)

ادله اشراط عین بودن مال موقوف در وقف سهام

اولین و مهم ترین شرطی که فقیهان برای مال موقوف بیان می کنند عین بودن است. یکی از چالش های مشروعیت وقف سهام، اشراط عین بودن مال موقوف است. چه اینکه بر اساس این شرط و باتوجه به آن که طبق برخی از نظریات در ماهیت سهام، شرط عین بودن موقوف در باب وقف سهام رعایت نشده است، وقف سهام نامشروع خواهد بود. باتوجه به این که شرط

مذکور، نقش مهمی در مشروعیت وقف سهام دارد در فصل حاضر، ادله اشتراط عین بودن مال موقوف با تطبیق بر وقف سهام بررسی می‌گردد.

ادله روایی

ادله روایی یکی از مهم‌ترین ادله اشتراط عین بودن موقوف است. بسیاری از فقیهان وقتی شرط عین بودن را در ضمن سایر شرایط موقوف بیان کرده‌اند وجود آن را مفروض گرفته و دلیلی بر آن اقامه ننموده‌اند؛ اما برخی برای این شرط ادله‌ای ذکر نموده‌اند. هرچند روایات متعددی در باب وقف وجود دارد؛ ولی صرفاً دو روایت است که در مورد لزوم عین بودن موقوف، در منابع موجود دیده می‌شود.

روایت عبدالرحمن بن الحجاج

ابو علی الاشعری عن محمد بن عبد الجبار و محمد بن اسماعیل عن الفضل بن شاذان عن صفوان بن یحیی عن عبد الرحمن بن الحجاج قال... انه یشرط علی الذی یجعله الیه ان یتربک المال علی اصوله و ینفق ثمره حیث امرته به... الحدیث. مرحوم کلینی این روایت را در کافی ذکر کرده و برای این روایت، دو سند دیگر نیز بیان می‌دارد (کلینی، ۱۳۶۳، ۷/ ۵۰). با توجه به اینکه راویان مذکور در سند که شیخ کلینی و شیخ طوسی آن را نقل کرده‌اند، امامی هستند و توثیق نیز شده‌اند می‌توان گفت؛ روایت مذکور صحیح و قابل اعتماد است.

روایت در مورد وصیت امیرمؤمنان علی (علیه‌السلام) است که حضرت بر اساس این وصیت، اموالی مانند زمین‌ها و بردگان خود را وقف نموده است و سپس دستور داده‌اند که اصل اموال باقی بماند و منافع آن در جهت معین، مصرف شود. ذیل روایت که می‌فرماید: «ان یتربک المال علی اصوله و ینفق ثمره حیث امرته به» ظاهر در لزوم عین بودن موقوفه است چه اینکه آنچه قابل بقا است به‌گونه‌ای که اصل آن محفوظ بماند و حاصل و ثمره‌اش خرج شود عین خارجی است. از این روایت، هر چند در نگاه اول ممکن است چنین مطلبی (لزوم عین بودن موقوف) برداشت شود؛ اما به نظر می‌رسد این برداشت در حد ظهور نباشد؛ زیرا معنای اصل مترادف با معنای عین خارجی نیست. تحلیل دقیق از کلمه اصل که در ذیل روایت دوم مطرح می‌شود می‌تواند در تبیین استدلال به این روایت کمک کند.

روایت نبوی

فقال النبی (صلی الله علیه و آله): حبس الأصل و سبب الثمرة (احصائی، ۱۴۰۳، ۲/ ۲۶۰). این روایت، مرسله است و در عوالی‌اللئالی از ابن‌ابی‌الجمهور احصائی نقل شده است. البته ایشان روایت را به گونه دیگر نیز نقل کرده است: فقال صلی الله علیه و آله: احبس الأصل و أطلق الثمرة (احصائی، ۱۴۰۳، ۱/ ۲۲۵). در متون فقهی قدما مانند شیخ طوسی و ابن ادریس، استناد به این روایت وجود دارد. شیخ طوسی در «الخلاف» دوبار به این روایت تمسک کرده است. در ابتدای شرایط موقوف می‌فرماید «قول النبی صلی الله علیه و آله حبس الأصل و سبب الثمرة» (طوسی، ۱۴۰۷، ۳/ ۵۳۸) سپس در بحث وقف مشاع نیز این روایت را بیان می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷، ۳/ ۵۴۲). همچنین در «مبسوط» در بحث الفاظ وقف، همین تعبیر را بیان کرده است (طوسی، ۱۳۸۷، ۳/ ۲۹۱). سایر فقیهان نیز این روایت را ارسال مسلم گرفته و بدان تمسک می‌کنند (علامه حلی، ۱۹۸۲، ۵۱۰؛ ابن زهره، ۱۴۱۷، ۲۹۷؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ۲/ ۱۶۵).

می‌توان گفت این روایت، یکی از مهم‌ترین ادله در اثبات عین بودن موقوف است که تزییقاتی در بحث مال مورد وقف، ایجاد می‌کند. به‌عنوان مثال «منفعت» و «کلی ذمی» را بیرون می‌کند؛ لذا صاحب جواهر و همچنین فقیهانی قبل و بعد از ایشان به این روایت تمسک کرده‌اند. (نجفی، ۱۴۲۱، ۱۴/ ۳۷۲)

آنچه در مورد کتاب عوالی اللئالی مشهور است این است که هم کتاب و هم مؤلف آن مورد طعن و تضعیف واقع شده‌اند (بحرانی، ۱۳۶۳، ۱/ ۹۹). این نکته که نقد و خدشه هم‌زمان متوجه شخص مؤلف و مجموعه روایات اوست، نشانگر شدت ضعف مرویات او و سستی جایگاه کتاب در میان منابع حدیثی است.

روایت مذکور، با وجود اینکه از نظر سند ممکن است دارای ضعف باشد، ولی در عمل مورد توجه و استناد فقیهان قرار گرفته است. از طرفی طبق نظر مشهور فقیهان، ضعف این قبیل روایات با عمل اصحاب و تلقی ایشان به قبول جبران می‌گردد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲ ه ق، ۱/ ۶۸۲)

اینکه فقیهان در ابواب مختلف فقهی، به مناسبت‌های گوناگون به این روایت تمسک جست‌ه‌اند و نحوه استناد ایشان به آن، حاکی از نوعی اعتماد و پذیرش روایت در نزد آنان است. این امر، این گمان را تقویت می‌کند که روایت مذکور، از جایگاه قابل توجهی برخوردار بوده و به نوعی، آن را به عنوان یک اصل مسلم تلقی می‌کرده‌اند.

هرچند به نظر می‌رسد اصل اعتماد فقیهان به این روایت به نحوی است که گویی صدورش برای آنها مورد اطمینان بوده است، اما دو نکته در این مورد قابل طرح است:

اولاً: کبرای استدلال یعنی پذیرش قاعده انجبار - تدارک ضعف به واسطه عمل مشهور - از منظر برخی از فقیهان مخدوش است (خوئی، ۱۴۲۲، ۱/ ۱۶۶).

ثانیاً: ظاهراً تمسک مشهور فقیهان به معنانشناسی وقف، بر اساس روایات مذکور، صرفاً از باب شرح‌الاسم است و تعریف مذکور بسان تعاریف امور حقیقی نمی‌باشد تا انعکاس و اطراد آن مبین تمام مراد گوینده باشد؛ لذا فقیهان از باب تقریب به ذهن وقف را بسان روایت مذکور تشریح نموده‌اند در نتیجه می‌توان گفت تحقق عنوان شهرت عملی و اسنادی در مسئله حاضر محل تأمل است؛ لذا علاوه بر کبری، صغری نیز در مسئله محل تردید است.

همان‌طور که بیان شد سند روایت، مورد پذیرش نیست، اما با چشم‌پوشی از مشکل سندی، آیا می‌توان عین بودن موقوف را با روایت «حبس الاصل» اثبات کرد؟

همچنان که مشهود است در این روایت کلمه عین به کار نرفته است حضرت می‌فرماید «اصل را حبس کن» بدیهی است که کلمه اصل در لغت و اصطلاح، مترادف معنای عین خارجی نیست حال سؤال است که چه امری سبب گشته که فقیهان از این روایت، شرط عین بودن موقوف را استفاده کرده‌اند؟

در بیشتر کتاب‌های فقهی وقف را به «تحبیس الأصل و تسبیل المنفعه» تعریف نموده‌اند (میرزای قمی، ۱۳۷۵، ۴/ ۴۸؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ۲۲/ ۱۲۶؛ راوندی، ۱۴۰۵، ۲/ ۲۹۰). اما این تعریف در کلام فقیهان دستخوش تغییراتی شده است به گونه‌ای که به «تحبیس العین و اطلاق المنفعه یا اطلاق الثمره» تبدیل شده است (نجفی، بی تا، ۲۲/ ۳۵۸).

برای اینکه فهم دقیقی از روایت پیدا کنیم باید تحلیلی در مورد بکارگیری کلمه «اصل» در کلام فقیهان در باب شرایط مال مورد وقف بیان کنیم:

اتفاق کلمه «اصل» در این روایت و همچنین عبارات فقیهان، شامل هر مالی می‌شود که با انتفاع از آن، اصل آن محفوظ بماند. به‌مرور زمان کلمه «عین» جایگزین کلمه «الاصل» شده است و به نظر می‌رسد این تبدیل در تعابیر فقیهان به این دلیل بوده که به نظر آنان، مال موقوف حتماً باید وجود خارجی داشته باشد تا بتوان اصل آن را نگه داشت و منفعت آن را در جهت خاص هزینه کرد؛ لذا کلمه عین را به کار برده‌اند تا به مرادشان نزدیک‌تر باشد و اشتراط خارجی بودن آن بدین جهت بوده که مصداق دیگری با این شرایط در آن زمان وجود نداشته است. (اشتیاق، ۱۳۸۵، ۹۳).

شاهد مطلب این است که شیخ طوسی در الخلاف در بحث وقف می‌فرماید: «هر عینی که بیع آن جایز باشد و انتفاع از آن با بقائش ممکن باشد وقف آن جایز است» (طوسی، ۱۴۰۷، ۳/ ۵۴۱).

علاوه بر اینکه برخی فقیهان اصلاً عین بودن را در بیع عرفی شرط نمی‌دانند و در عوضین فقط مالیت را معتبر دانسته‌اند؛ در نتیجه بیع منفعت و سایر اعتبارات مالیه را صحیح می‌دانند (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ۲/ ۷۶).

صاحب شرایع در جمع بندی خود از ضوابط مال قابل وقف می گوید ضابطه آن هر چیزی است که انتفاع حلال از آن صحیح باشد درحالی که باقی بماند. (محقق حلی، ۱۴۰۸، ۱۶۷/۲) از این عبارت و امثال آن، این مطلب روشن می گردد که آنچه باعث شده فقیهان عین خارجی را شرط موقوف بدانند وجود دوام و بقا در آن بوده است و فقیهان تنها مصداق آن را اعیان خارجی می دانستند. اینکه برخی فقها مانند صاحب جواهر و شهید ثانی منافع را قابل وقف نمی دانند، به این دلیل است که نمی توان در رابطه با منفعت، حبس اصل را تصور کرد. (اشتیاق، ۱۳۸۵، ۸۵)

ممکن است اشکال شود که منفعت نیز به مقتضای قاعده «اصل کل شیء بحسبه» دارای اصل است و می توان آن را وقف کرد در جواب می توان گفت؛ اصل یعنی مالی که منفعت قائم به آن است به گونه ای که عقلاً آن را دارای بقا و دوام بدانند درحالی که در منفعت این گونه نیست وقتی از منفعت استفاده می شود چیزی از آن باقی نمی ماند. در فصل اول نیز در باب بررسی مفهوم عین به این نتیجه رسیدیم که حتی اگر قائل به مفهوم وسیع برای عین باشیم باز هم منفعت خارج از عین است. اما در رابطه با شخصیت حقوقی و امور اعتباری دارای ارزش عقلایی مانند برند شرکت، باید گفت این امور مانند منفعت نیستند؛ بلکه خودشان منافی دارند چه اینکه این موارد اصلی هستند که در پرتو بقای آن می توان از فروع آن استفاده کرده در نتیجه مشکلی برای تحبیس اصل آنها وجود ندارد.

ممکن است در هر عصری مصادیق جدیدی که منطبق بر این ضابطه باشد به وجود بیاید و کشف این مصادیق که موضوع احکام شرعی در باب معاملات است در هر عصری بر عهده عرف و عقلا است.

سیره ائمه اطهار علیهم السلام

برخی فقیهان برای اثبات ضرورت عین بودن موقوف به سیره ائمه اطهار علیهم السلام در باب وقف استدلال کرده اند (موسوی سبزواری، ۱۴۱۳، ۴۲/۲۲). در تبیین آن می توان گفت؛ با بررسی موقوفات ائمه اطهار علیهم السلام از صدر اسلام تا کنون، روشن میشود که این موقوفات از اعیان خارجی است نه چیز دیگر، بدون تردید فعل ائمه معصومین علیهم السلام مانند قول و تقریر ایشان، حجت است.

اگرچه سیره ائمه اطهار علیهم السلام در باب وقف محدود به اعیان خارجی بوده است و این سیره حجت است؛ ولی از آنجا که در علم اصول اثبات شده است که فعل ائمه اطهار علیهم السلام به جهت عصمت الهی ایشان، نهایتاً بر اباحه دلالت می کند از طرفی ترک فعل ایشان نیز بر عدم وجوب آن فعل دلالت می کند، در نتیجه برای اینکه فعل و یا ترک فعل معصوم علیه السلام بر بیش از این، دلالتی داشته باشد، نیازمند به قرینه است و در رابطه با موقوفات ائمه اطهار علیهم السلام این قرینه مفقود است. به تعبیر دیگر، حیثیت فعل اجمالی دارد؛ بنابراین تنها می توان نتیجه گرفت که وقف اعیان خارجی - البته با رعایت سایر شرایط - صحیح است؛ ولی بطلان وقف غیر اعیان خارجی را نمی توان از فعل ایشان به دست آورد در نتیجه این دلیل اخص از مدعا است.

سیره متشرعه

یکی از ادله ای که می توان برای اثبات اشتراط عین خارجی بودن موقوف تمسک نمود استناد به سیره متشرعه می باشد (موسوی سبزواری، ۱۴۱۳، ۴۲/۲۲).

مشهور اصولیون در وجه اعتبار سیره متشرعه می گویند اگر این سیره متصل به زمان معصوم باشد بدون تردید حجیت دارد و از موافقت معصوم علیه السلام کشف می کند و برخلاف سیره عقلا، نیاز به احراز عدم ردع معصوم ندارد (مظفر، بی تا، ۱۶۱/۲). اگرچه این چنین سیره ای حجت است؛ ولی از آنجا که فعل، فی نفسه مجمل است، نهایت دلالتی که سیره متشرعه می تواند داشته باشد مشروعیت فعل و عدم حرمت آن در صورت وجود سیره بر فعل و همچنین مشروعیت ترک و عدم وجوب فعل در صورت وجود سیره بر ترک است؛ بنابراین سیره متشرعه در باب وقف هم نمی تواند دلیلی بر انحصار موقوفه در اعیان خارجی باشد.

اجماع

چهارمین دلیل برای اثبات اشتراط عین بودن موقوف اجماع منقول است. از میان فقیهان عده ای مانند ابن ادریس حلی (حلی، ۱۴۲۹، ۳/ ۱۵۷)، ابن زهره (ابن زهره، بی تا، ۲۹۶)، صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۲۱، ۱/ ۲۸)، سید یزدی (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷، ۱/ ۲۰۵) بر لزوم عین بودن موقوف ادعای اجماع نموده‌اند. به نظر می‌رسد تمسک به اجماع نیز خالی از اشکال نباشد زیرا:

اولاً: اجماع مذکور باتوجه به روایت «حبس الاصل و سبب الثمره» معلوم‌المدرک است اگر معلوم‌المدرک محسوب نشود لاقلاً احتمال مدرکی بودن آن می‌رود و همین مقدار در عدم اعتبار این اجماع کافی است.

ثانیاً: این اجماع از نوع اجماع منقول به خبر واحد است که بسیاری از فقها قائل به عدم حجیت آن شده‌اند (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹، ۳۱۰). خصوصاً در جایی که نقل آن از روی حدس باشد و صرفاً مسبب را نقل کرده باشند.

ثالثاً: بعضی از علما در اصل تحقق اجماع در مسئله تردید کرده‌اند (یزدی، ۱۴۲۱، ۶/ ۳۰۹) و می‌فرمایند اقوال مخالف زیاد است. (موسوی خوانساری، ۱۳۵۵، ۴/ ۱۱).

رابعاً: به نظر می‌رسد معقد اجماع فقیهان وجود دوام و استمرار در مال موقوف باشد؛ یعنی مجمعین این معنا را اراده کرده‌اند که ملاک در صحت وقف این نکته است که مال مورد وقف اصلی باشد که دارای دوام و بقا باشد که در پرتوی حبس این اصل بتوان از منافع آن بهره‌مند شد. شواهدی بر اثبات این مدعا از کلمات فقها یافت می‌شود: به‌عنوان مثال در ذیل اشتراط این شرط شیخ طوسی در الخلاف فرموده‌اند «کل عین تبقی بقا متصلاً» (طوسی، ۱۴۰۷، ۳/ ۵۴۱). اینکه شیخ طوسی برای عین قید بقا متصل را مطرح می‌کند نشان دهنده این مطلب است که آنچه مهم است بقا و دوام موقوف است و عین خارجی صرفاً مصداقی برای این ملاک است.

با توجه به تحلیل و بررسی مجموع ادله، چنین استنتاج می‌شود که اشتراط عین خارجی بودن مال موقوف دلیل متقنی ندارد. آنچه در باب وقف اهمیت دارد و فقیهان با طرح واژه عین به دنبال آن بوده‌اند، این است که مال مورد وقف اصلی است با قابلیت بقا و دوام که حبس اصل و انتفاع از منافع آن به صورت مستمر فراهم باشد. این ملاک اگرچه در گذشته عمدتاً در قالب اعیان خارجی محقق می‌شد، اما با تحولات اقتصادی و پیدایش نهادهای حقوقی جدید مانند شخصیت‌های حقوقی و اوراق بهادار، مصداق این ملاک توسعه می‌یابد و شامل اموال اعتباری پایدار و دارای مالیت عرفی از جمله سهام شرکت‌های تجاری نیز می‌گردد. همچنین قابل ذکر است که حصه مشاع در شخصیت حقوقی شرکت که برگه سهام حاکی از آن است به عنوان واقعیت اعتباری پایدار مصداق کامل این اصل است. این حق، هم قابل حبس است (از طریق ثبت وقف و ممنوعیت نقل و انتقال) و هم دارای منافع مستمر می‌باشد (مانند سود سهام و حق رأی) بنابراین، روایات وقف نه تنها منعی بر وقف سهام ایجاد نمی‌کنند، بلکه با تفسیری منطبق با مقتضیات زمان، به‌روشنی قابل تطبیق بر وقف سهام هستند. این نگاه، در فصل سوم و با تحلیل ماهیت سهام، به‌صورت دقیق‌تری بسط داده می‌شود.

امکان سنجی عین بودن سهام بر اساس ماهیت آن

از رهگذر بررسی ادله اشتراط عین بودن مال موقوف در فصل پیشین روشن شد که دلیل معتبری بر این اشتراط وجود ندارد و نمی‌توان وقف سهام را نیز بدین دلیل با مشکل مواجه دانست. اما نباید از نظر دور داشت که بسیاری از فقیهان این شرط را در وقف معتبر می‌دانند؛ لذا به‌منظور اجتناب از مخالفت با مشهور لازم است مشروعیت وقف سهام بر فرض اعتبار شرط عین بودن نیز بررسی شود. از سوی دیگر بررسی تحقق و عدم تحقق این شرط جز با شناخت دقیق از ماهیت سهام میسر نمی‌باشد. از این رو در این بخش، اعتبار عین بودن سهام بر اساس مباحث مختلف در ماهیت سهام بررسی خواهد شد.

اظهار نظر فقهی در رابطه با وقف سهام تابع این است که کدام یک از نظریات در ارتباط با ماهیت سهام پذیرفته شود. از این رو بررسی اقوال و احتمالات مطرح در باب ماهیت سهام و بررسی تطابق آنها با آثار خارجی شرکت‌های سهامی ضرورت می‌یابد. در خصوص ماهیت سهام احتمالاتی مطرح است که برخی از این احتمالات قائلینی از فقهای معاصر و حقوق دانان دارد و برخی از آنها به عنوان تحلیل فقهی توسط برخی اساتید مطرح شده و قائل معینی ندارد. در این فصل احتمالات موجود در ماهیت سهام بیان می‌شود و عین بودن سهام بر اساس هر کدام از احتمالات بررسی می‌شود.

مالکیت سهامدار در قالب شرکت فقهی

بر اساس این احتمال سهامدار با اصاله مالک اموال شرکت است. سهامدارانی که در شرکتی سهم دارند به نسبت سهم خود سهیم در اموال بوده و شرکت به معنای فقهی در عین اموال دارند در نتیجه مال صرفاً برای سهام داران بوده و شرکت شخصیت حقوقی مستقل ندارد تا مالکیتی برایش ثابت گردد.

عده ای از حقوق دانان سهم را سند شراکت در اموال و داراییهای شرکت می‌دانند. ایشان معتقدند سهم دو معنا دارد یکی حقوقی که شریک در شرکت دارد و از این جهت سهامدار شریک دارایی شرکت است و دیگری برگ بهاداری است که نه تنها شراکت را تایید میکند بلکه نماینده و بیانگر حق مذکور است. لازم به ذکر است نظر غالب فقها در مورد سهام شرکت‌ها نیز مبتنی بر عدم تمایز بین شرکت تجاری و شرکت مدنی است و بر این اساس ایشان سهم را جزئی از اموال و داراییهای شرکت می‌دانند. (سیستانی، ۱۳۸۱، ص ۴۹۴ و فیاض، بی تا).

نقد و بررسی نظریه

همان گونه که مشخص است این نظریه مبتنی بر عدم پذیرش شخصیت حقوقی است. دلیل عدم پذیرش شخصیت حقوقی در نظر فقها این است که صرفاً کسی می‌تواند دارای شخصیت باشد که طرف حق و تکلیف قرار گیرد و از آنجا که شرکت به مفهوم حقوقی آن یک مفهوم اعتباری است نمی‌تواند دارای شخصیت بوده و بالطبع آثار شخصیت بر او بار نمی‌شود. هر چند این استدلال را میتوان مورد مناقشه قرار داد اما پذیرفتن این نظریه از حقوق دانان بسیار دشوار است چرا که مطابق ماده ۵۸۳ قانون تجارت کلیه شرکتهای تجاری ذکر شده در قانون تجارت از شخصیت حقوقی برخوردار هستند؛ دارایی شرکت فقط در مالکیت شرکت است و شرکت در دارایی خود با سهامداران شریک نیست و سهامداران هیچ تسلطی بر دارایی شرکت ندارند و این مطلب، صرفاً در شرکتهای مدنی صادق است که به دلیل فقدان شخصیت حقوقی هر یک از شریکان در دارایی شرکت شریک می‌باشند؛ البته مالکیت آنها نیز به صورت مشاعی خواهد بود؛ بنابراین این نظریه خلاف نص قانون تجارت است. (امین زاده، ۱۳۹۷، ص ۱۸۴).

هر چند در نگاه ابتدایی، ماده ۲۴ قانون تجارت اشعار به شرکت فقهی دارد، اما باید توجه نمود که صرف سهم بودن سهامدار در سود و زیان به معنای شرکت فقهی نیست، چون ممکن است سهامدار نسبت به اموال شرکت حق داشته یا اینکه مالی داشته باشند که حق آور باشد و موجب مشارکت در سود سرمایه شرکت شده باشد اما این مطلب به معنای شرکت فقهی و مالکیت اشخاص نسبت به اموال شرکت نیست بلکه طبق ظهور ماده ۲۴ قانون تجارت اموال به شرکت سهامی تعلق دارد. همچنین در صورت مواجهه شرکت سهامی با ضرر سهامدار در تمامی ضرر شریک نیست؛ بلکه صرفاً به مقداری که پرداخت کرده و سهام خریداری کرده است. در ضرر سهیم است و به همان میزان امر اعتباری او از بین خواهد رفت لذا شرکت متحمل ضرر مازاد بر سهام سهام داران میباشد. در حالی که در شرکت فقهی بر خلاف شرکت سهامی با آثار مسئولیت محدود مسئولیت مطلق وجود دارد و شرکاء باید تمام ضرر را پرداخت کنند. این مطالب دلیلی واضح بر عدم شراکت فقهی در شرکت سهامی عام است. چرا که در ماده ۱ از بخش یک قانون تجارت که مربوط به تعریف و تشکیل شرکت سهامی است، آمده که شرکت سهامی، شرکتی است

که سرمایه آن به سهام تقسیم شده و مسئولیت صاحبان سهام محدود به مبلغ اسمی سهام است از این مطلب چنین استفاده میشود که سهامداران، مسئولیتی بیش از سهام خود ندارند. (امین، ۱۴۰۱، ۳۳۵-۳۶۰).

عین بودن سهام بر اساس نظریه عین انکاری سهام

برخی حقوقدانان برای تصحیح معاملات اوراق سهام به نظریه عین انکاری سهام روی آورده اند طبق این نظریه سهم یک حق ناشی از قرارداد و تعهد تلقی شده که پس از ایجاد با انعکاس حقوق آن در ورقه بهادار به یک دارایی عینی مبدل میشود (صقری، ۱۳۹۳، ج ۱ / ۳۶۸). یعنی همان طور که اسکناس به واسطه ی دولت واجد مالیت اعتباری تلقی شده است. نفس ورقه ی سهام نیز به واسطه اعتبار شرکت دارای مالیت برای هرگونه مبادله از قبیل بیع و شراء لحاظ گردیده است.

در این دیدگاه حقوق ناشی از سهام در دو مرحله طبقه بندی می شوند مرحله اول در مقابل ناشر آن؛ همانند شرکت سهامی عام مرحله دوم در مقابل اشخاص ثالث و انتقال گیرندگان آن. بنابراین از یک سو سهم در مقابل شرکت یک حق ناشی از قرارداد بین سهامداران است اثر این قرارداد وابسته به تراضی طرفین «مفاد اساسنامه» و احکامی است که قانونگذار مقرر می دارد. تعهدات ناشی از قانون و قرارداد شرکت را ملزم به ایفای تعهدات خاصی همچون تقسیم سود و ... می کند از سوی دیگر سهم در برابر انتقال گیرنده و سایر اشخاص یک عین است. (غمامی و ابراهیمی، ۱۳۹۱، ۱۳۸/۱۳۹).

بند ۲۴ ماده اول قانون بازار اوراق بهادار مصوب ۱۳۸۴ به مال عینی بودن سهم اشاره دارد و قابلیت بیع و رهن سهام از دیگر مویذات این احتمال است.

صاحبان این نظریه معتقدند همان گونه که شرکت پس از ایجاد دارای شخصیت حقوقی مستقل و جدا از کسانی میشود که آن را به وجود آورده اند سهم نیز مفهوم حقوقی است که به اعتبار مفهوم شرکت ایجاد می شود و آنگاه از قراردادی که منشاء شکل گیری آن است متمایز می گردد. در این نظریه، اعتقاد بر این است که هر چند مطابق هر یک از اوراق بهادار از جمله سهام شرکتهای تجاری، حقوقی به صاحبان آن تعلق میگیرد لیکن حقوقی که دارند ورقه سهم از آن برخوردار است با خود ورقه امتزاج حاصل کرده و در آن انعکاس یافته است. از این رو ورقه سهم به عین معین بدل گشته است و آنچه موضوع معامله قرار میگیرد همین ورقه است نه چیزی ماورای آن در واقع هر چیزی که ماورای ورقه وجود دارد در خود ورقه منعکس شده و با آن ممزوج گشته است. در نتیجه حق مالکیت بر سهام، دیگر حق دینی تلقی نشده و حق عینی میباشد که به مالی معین یعنی سهم تعلق میگیرد. با توجه به آن که این برگه نشان دهنده برخی حقوق و امتیازات مالی و غیر مالی است، این برگه ها که دارای مالیت عرفی است در قالب عقود مختلف از جمله بیع، اجاره، وقف و ... قابل انتقال و انتفاع است. (ستوده تهرانی، ۱۳۸۸، ج ۲، ۷۱).

آشکار است که بر اساس این احتمال خود ورقه ی سهام ارزش ذاتی مستقل از شرکت دارد در نتیجه وقف سهام مانند وقف پول می باشد، در این دیدگاه، به ماهیت سهم مانند ماهیت پول توجه شده و همانگونه که ارزش پول با ورقه پول آنقدر ممزوج شده که عرف برای ورقه آن مالیت قائل بوده و ارزش اسکناس را معادل نوشته روی آن در نظر میگیرد، براساس نظریه گفته شده، سهم نیز وضعیتی مشابه دارد؛ یعنی حقوق ناشی از سهم آنقدر از نظر عرف با برگه سهم ممزوج و یکی شده که برای برگه سهم، ارزش قائل شده و روابط مبنایی آن را نادیده می گیرد. بنابراین برگه سهم به خودی خود به عنوان یک مال عینی در نظر گرفته می شود. لذا اگر ما قائل به صحت وقف پول باشیم (یعنی بگوییم آنچه مورد وقف است مالیت اسکناس است که امر ثابت و مستمری است)، اصل مالیت سهام نیز مانند مالیت پول امر ثابت و مستمری است؛ لذا قابل وقف می باشد و از حیث اشتراط عین بودن با مشکلی مواجه نیست.

شایان ذکر است، آنچه گفته شد با نگاه به برگه سهام و امتزاج حقوق و مزایا با برگه سهام بود. ولی اگر بخواهیم واقع این حقوق و مزایا را در نظر بگیریم و به ماهیت واقعی سهم توجه داشته باشیم در این صورت بحث رجوع می کند به اینکه دیدگاه ما در رابطه با ماهیت سهام به اعتبار واقع آن کدام یک از دیدگاه های مذکور در این فصل باشد و این برگه سهم را بیانگر کدام بخش از داراییهای شرکت بدانیم در نتیجه تطبیق شرط عین بودن، متناسب با همان دیدگاه خواهد بود.

نقد نظریه عین انگاری

اولاً: این دیدگاه - صرف نظر از اینکه برای شیء واحد دو ماهیت در نظر گرفته و از این جهت دارای اشکال است - دو موضوع تعیین ماهیت سهم و رابطه سهامدار با شرکت را خلط نموده است. موضوع ماهیت سهام بحثی مجزا نسبت به رابطه سهامدار با شرکت است و مقایسه سهم با حق ناشی از آن خلط مبحث است زیرا سخن گفتن از حق ناشی از سهم در مرحله بعد از سهامدار شدن است و پس از بحث از ماهیت سهام است. به نظر می رسد در شناخت ماهیت سهم باید خود این مال را صرف نظر از حقوق ناشی از آن مورد بررسی قرار داد. به هر حال بر اساس این نظریه سهم در مقابل شرکت صادر کننده یک حق دینی و در قبال اشخاص ثالث حق عینی است استناد به این ادله و مواد قانونی برای اثبات این احتمال صحیح به نظر نمی رسد؛ زیرا نگاهی گذرا به مواد قانونی که در آنها سخن از خرید و فروش سهام رفته است نشان میدهد که در این مواد سخن از اکتیو یا خرید و فروش سهم است و نه ورقه سهم بنابراین استدلال به این مواد در اثبات مال عینی بودن سهم مستلزم دور باطل است؛ چرا که از یکسو برای اثبات عین بودن سهم به صحت بیع آن استناد شده و از سوی دیگر صحت بیع - حسب فرض - منوط به عین بودن سهم است. این اشکال در مورد رهن سهام نیز وارد است. (امین زاده، ۱۳۹۷، صص ۱۷۵-۱۹۶).

ثانیاً: علاوه بر این جواز یا صحت خرید و فروش چیزی، مستلزم عین بودن آن چیز نمی باشد؛ زیرا عین بودن مبیع به عنوان یکی از مقومات بیع مورد ایراد جدی برخی از فقیهان قرار گرفته است. (موسوی خمینی، ۱۳۸۶، ص ۷۶ و ۷۸، وایروانی نجفی، ۱۴۰۶).

ثالثاً: علاوه بر استفاده از واژه توثیق در دستورالعمل توثیق اوراق بهادار مصوب ۱۳۸۹ و مقررات مشابه آن میتواند شاهد بر این باشد که قانون گذار در پی تأسیس نهاد حقوقی مستقل از رهن است که در آن نیازی به عین بودن مال مورد وثیقه نیست. قانونگذار در ماده ۲۴ لایحه قانونی در تعریف ورقه سهم ابتدا آن را سند قابل معامله معرفی میکند و آنگاه این سند را نماینده تعداد سهامی میداند که صاحب آن در شرکت سهامی دارد بنابراین منظور از عبارت متضمن حقوق مالی قابل انتقال در خصوص ورقه سهم آن است که ورقه مدرکی است که نشان دهنده حقوق مالی قابل انتقال است.

رابعاً: از منظر فقه کبرای خرید و فروش اسکناس محذوری ندارد اما تطبیق آن با مانحن فیه محل تأمل است زیرا اگر سهامدار صرفاً مالک آن برگه باشد باید با از بین رفتن آن، اموال او نیز نابود شود مانند سوختن اسکناس ولی در سهام این چنین نیست و از بین رفتن برگه سهام موجب نابودی مالیت آن نمیشود فلذا المثنی صادر میگردد و سهامدار به عنوان مالک شناسایی میشود پس برگه سهم صرفاً سند ملکیت و اموال است. (عبدی پور، ۱۳۹۱، ص ۱۴۲).

خامساً: بنابر نظر برخی از حقوقدانان امروزه اساساً چیزی بنام برگه سهم نداریم بلکه هر چه است سهام الکترونیکی است در نتیجه تقسیم سهم به بی نام و با نام و همچنین صحبت از عین بودن برگه سهم بی نام بی معنی است. (مصاحبه با دکتر سید محمد امین زاده، عضو کمیته فقهی بورس).

عین بودن سهام بر اساس نظریه هبه معوضه

بنابراین نظریه که بر فرض پذیرش شخصیت حقوقی شرکت های سهامی طرح می شود سهامداران پیش از اعتبار شخصیت حقوقی برای شرکت اموال خویش را تجمیع می کنند و شرکت مدنی تشکیل می دهند. اموال تجمیع شده در قالب شرکت مدنی، پس از اعتبار شخصیت حقوقی برای شرکت، تبدیل به سرمایه شرکت می شود. سازوکار انتقال اموال شرکای مدنی به شرکت نیز در قالب عقد هبه معوضه صورت می گیرد. به عبارت دیگر شخص یا نهاد قانونی که اموال شرکا نزد او تجمیع شده به وکالت از شرکا اموال را به شخص حقوقی هبه می کنند مشروط به آن که شرکا در مقابل آن از حقوق و امتیازاتی برخوردار باشند. این حقوق و امتیازات هم شامل حقوق مالی چون سود سهام و مالکیت اموال شرکت پس از انحلال آن است و هم حقوق غیر مالی چون حق رأی در مجمع عمومی و مشارکت در سیاست گذاری ها و تصمیمات مهم شرکت را در بر می گیرد. با این هبه معوضه شرکت مالک سرمایه و دارایی گردیده و تنظیم اسناد به نام او حقیقی خواهد بود ولی متعهد به توزیع منافع شده و با شرط ضمن

عقد برای سهامدار حق رأی و حق حضور در جلسات مجامع عمومی و فوق العاده و حق آگاهی از اوضاع مالی شرکت و... قرار داده شده است. بر اساس این دیدگاه برگه سهام صرفاً نشان دهنده حقوق و امتیازاتی است که سهامدار در قالب هبه معوض به دست آورده است. با توجه به آن که این برگه نشان دهنده برخی حقوق و امتیازات مالی و غیر مالی است، وقف سهام در واقع وقف حقوقی است که سهم بیانگر آن است و با توجه به اینکه در فصل نخست ثابت شد که عین دارای معنایی موسع است که حقوق را نیز شامل می شود، سهام واجد شرط عین بودن می باشد و وقف سهام از ناحیه اشتراط عین بودن با چالشی مواجه نخواهد بود. از نگاه عرفی دارای مالیت است و فعالیت شرکت می تواند موجب افزایش یا کاهش ارزش آن شود. (مصاحبه با آیت الله نجفی بستان، عضو کمیته فقهی بورس).

همانطور که در تبیین این دیدگاه اشاره شد آنچه به عنوان عوض در مقابل هبه سرمایه به شرکت قرار می گیرد مجموعه ای از حقوق است و قبلاً بیان شد که حقوق نیز می تواند در زمره اعیان قرار بگیرد و مورد وقف قرار بگیرد چرا که نحوه ای از ثبات و استقرار را دارا هستند و وقف آن از جهت شرط عین بودن با چالشی مواجه نخواهد بود. برای وقف سهام بر اساس این دیدگاه می توان اصل این حقوق که امر ثابتی است را حبس نمود و منافع ناشی از این حقوق را در جهت خاصی قرار داد. اما اگر مفهوم عین را منحصر در اعیان خارجی دارای ابعاد بدانیم طبق این دیدگاه تطبیق عینیت سهام با چالش مواجه خواهد بود.

نقد نظریه هبه معوضه

بنابراین نظریه فروش سهم توسط سهامدار اگر بمعنای بیع آن عوض باشد که بخاطر جهالت و مشکوک الحصول بودن آن، معامله باطل است اما اگر بمعنای هبه معوضه آن عوض باشد قابل تصحیح میباشد. هرچند به نظر می رسد از حیث صدق غرر و مجهول بودن اشکالی به این نظریه وارد نشود ولی کماکان اشکال فرضی و غیر واقعی بودن بر این نظریه وارد است. چه آن که سهامداران هیچ گاه عقد هبه معوضه را واقع نمی نمایند و حتی تحلیل اراده ایشان نیز نمی تواند ما را به این نکته رهنمون سازد. افزون بر آن که این دیدگاه در مورد ماهیت سهام سخن جدیدی متفاوت از دیدگاه هایی که سهام را حاکی از حقوق و امتیازات می داند ابراز نموده است و فقط در مورد سازوکار حصول این حق سخن جدیدی ابراز نموده است.

عین بودن سهام بر اساس نظریه مالکیت طولی

مالکیت سهام داران نسبت به شرکت همراه با مالکیت طولی نسبت به اموال و دارایی های شرکت (نظر برگزیده در تحلیل ماهیت سهام).

ساختارهای حقوقی شرکت های تجاری با وجود شخصیت حقوقی مستقل، ماهیت متفاوتی نسبت به شرکتهای مدنی دارد و خود شرکت، مالک اموال و دارایی ها است. (امین زاده، ۱۳۹۶، ۱۱۵/۱۱۶) اما از سوی دیگر میتوان این گونه تحلیل نمود که شرکت، موضوع حق و مملوک سهامداران است. در این رابطه موضوع مالکیت، مال عینی و ملموس نیست بلکه شرکت به عنوان یک مفهوم اعتباری که دارای مالیت است، موضوع مالکیت قرار میگیرد و هر یک از اعضا یا سهامداران شرکت به نسبت میزان سهام خود در این مالکیت سهیم و شریک هستند. بر اساس این تصویر برگه سهام سند مالکیت سهامدار نسبت به شرکت است. بدین ترتیب نوعی مالکیت مشاع تحقق می یابد که موضوع آن نه عین مادی خارجی بلکه یک مال اعتباری است. مالی که وجود آن در عالم اعتبار فرض میشود و مالیت آن بر اساس فعالیت تجاری، تقویم و محاسبه می شود. (عبدی پور فرد، ۱۳۹۱/۱۳۷).

بر اساس این دیدگاه، اموال شرکت اولاً و بالذات در ملک شرکت بوده و سهامداران در طول مالکیت شرکت، مالک این اموال هستند. یعنی شرکت در عین حال که مالک اموال و داراییهای خود است مملوک سهامداران خویش نیز می باشد. شرکت به دو اعتبار، هم مالک است و هم مملوک. شاهد فقهی این نظریه، مساله ملکیت مولی با عبد و اموال وی می باشد، به این بیان که مالکیت مولی نسبت به اموال عبد، در طول مالکیت عبد است. با این نظریه بین شناسایی قانونی مالک بودن شرکت و متصف شدن آن به آثار ملکیت مانند مخاطب بودن دیون و دعاوی و اجراء قوانین و بین نقش داشتن سهامداران در تصرفات شرکت و

وجود آثار ملکیت برای آنان نظیر حق تصمیم گیری و حق رأی و بهره مند شدن از منافع شرکت و... جمع میشود. لازمه این نظریه آن است که گرچه تصرف مستقیم سهامداران در اموال شرکت ممکن نیست و بر عهده خود شرکت (هیأت مدیره و مدیرعامل) است و آنان صرفاً میتوانند در نفس شرکت تصرف کنند. (عبدی پور فرد، ۱۳۹۱، ۱۳۷/۱). ولی اگر در فقه ثابت شود که مولا نیز می تواند مستقیماً در اموال عبد تصرف کند و مالکیت عبد، مالکیت ناقص است و در عین حال مالکیت کامل از آن مولا می باشد (همانگونه که از شواهد فقهی استفاده می شود)، در این صورت علاوه بر مالکیت مشاع سهامداران نسبت به شخص اعتباری شرکت، نوعی مالکیت مشاع نسبت به دارایی ها نیز محقق می شود.

آنچه در رابطه سهام و انتقال آن بر اساس عقد وقف سبب تردید میگردد اینست که آیا شرکت را که امری اعتباری است می توان از مصادیق عین محسوب نمود؟

در مباحث قبل بیان شد که استظهار صحیح از تعابیر فقهی امامیه در مورد مفهوم عین این است که عین، دارای یک مفهوم وسیع میباشد که شامل اعیان خارجی، حقوق و امور اعتباری می گردد در نتیجه نمی توان مصادیق عین را منحصر به شیء خارجی دانست.

طبق این دیدگاه، بر گه سهم حاکی و سند مالکیت بخشی از حیث اعتباری شرکت و شخصیت حقوقی آن است، در صورتی که مینا در ملکیت طولیه عدم جواز تصرف سهامداران در اموال و دارایی های شرکت باشد میتوان گفت سهام طبق این نظریه شرط عین بودن بر اساس مفهوم وسیع عین را داراست و از ناحیه شرط عین بودن اشکالی نسبت به وقف سهام وجود ندارد چرا که حقیقت سهم طبق این نظریه امری پایدار و قابل استمرار است و این همان معنی از عین است که در فصل اول به آن رسیدیم. در این صورت وقف سهام به معنای این است که سهامدار به عنوان مالک جزء مشاعی از بنگاه تجاری، آن جزء را حبس می کند و منافع آن را در جهت خاصی آزاد می نماید. البته مشخص است که در این تحلیل موقوف عین خارجی نیست بلکه بخش مشاعی از حیث اعتباری به نام شرکت یا بنگاه تجاری است.

اما اگر مفهوم عین را محدود به اجسام خارجی دارای ابعاد ثلاثه بدانیم - مانند برخی از حقوقدانان که در فصل اول تعابیر آنها بیان شد - تطبیق عین بودن بر سهام، طبق این نظریه با چالش مواجه خواهد شد زیرا سهم در واقع همان بخش مشاع از حیث اعتباری شرکت یا بنگاه تجاری است و وجود خارجی ندارد؛ در نتیجه وقف آن نیز - بنابر اشتراط عین خارجی بودن موقوف - صحیح نخواهد بود. مگر اینکه مبنای ما در ملکیت طولیه، ملکیت سهامداران بر اموال و دارایی های شرکت و جواز تصرف در آن باشد که در این صورت چیزی شبیه شرکت فقهی می شود. حال اگر سهام حاکی از ملکیت سهامدار بر اعیان ثابت شرکت در طول شرکت باشد وقف آن صحیح خواهد بود ولی اگر سهامدار مالک بخشی از دارایی ها و مطالبات و اعیان شرکت باشد، وقف سهام با مشکل مواجه خواهد بود.

هرچند ممکن است در قیاس شرکتهای تجاری امروزی با مسئله عبد تردیدهایی وجود داشته باشد چراکه شرکت دارای شخصیت حقوقی اعتباری است در حالی که عبد واجد شخصیت حقیقی محدود است. همچنین مولی حق تصرف مستقیم در اموال عبد را دارد ولی سهامداران نمی توانند مستقیماً در اموال شرکت تصرف کنند. اما باید توجه داشت که به رغم اذعان به این تفاوتها از حیث ملاک مالکیت طولیه بین این دو مورد تفاوت اساسی وجود ندارد و هدف از ذکر مثال عبد و مولی صرفاً امکان تصور مالکیت طولی و پذیرش عدم محذور ثبوتی در این مورد است.

افزون بر مسأله عبد و مولی شواهد دیگری هم نسبت به این نظریه وجود دارد:

در ارتباط «پدر و فرزند» که با استناد به روایات، حق تصرف پدر در اموال فرزند، نشان دهنده نوعی مالکیت طولی تلقی شده است. (منتظری، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۶۹).

در نسبت «امام و مردم» که با استناد به روایاتی مانند اینکه دنیا و آنچه در دنیا می باشد مال امام می باشد. (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۰۷) برخی فقها قائل به مالکیت طولی امام بر اموال مردم شده اند. (همدانی، ۱۳۷۶، ج ۱۴، ص ۸) و (محقق داماد، ۱۳۹۸، صص ۲۵-۹۲).

نتیجه گیری

پژوهش حاضر که به منظور بررسی مشروعیت وقف سهام شرکت‌ها از حیث اشتراط عین بودن مال موقوف انجام یافته است. تلاش نمود با رویکرد جدید در تعریف عین و تطبیق آن بر ادله اشتراط عین بودن و بررسی ماهیت سهام از سوی دیگر این مسأله را کاوش کند. بر اساس یافته‌های پژوهش می‌توان گفت:

۱. باتوجه به اینکه مفهوم عین، دارای یک حقیقت شرعی و متشرعه نیست باید مراد فقیهان از به‌کارگیری این واژه در ابواب مختلف فقه بررسی شود. بعد از بررسی کلام فقیهان، شواهد متعددی یافت شد مبنی بر وجود یک مفهوم وسیع برای عین و اینکه این واژه صرفاً به معنای شیء خارجی و دارای ابعاد ثلاثه نیست؛ بلکه هر چیزی غیر از منافع را شامل می‌شود.

۲. با دلیل‌های ارائه شده نمی‌توان لزوم عین خارجی بودن موقوف را ثابت کرد و آنچه در باب وقف مهم است و فقها به‌خاطر آن عین خارجی بودن را برای موقوف شرط کرده‌اند این است که مال مورد وقف معلوم و معین و در دسترس باشد و بتوان آن را حبس کرد و از آن انتفاع برد. امروزه عرف نیز وجود این ملاک را علاوه بر اموال مادی، در امور اعتباری دارای مالیت تصدیق می‌کند.

۳. بعد از بیان نظریات در باب ماهیت سهام، با پذیرش نظریه مالکیت طولی به این نتیجه رسیدیم که شرکت‌های تجاری در عصر حاضر با فرض پذیرش شخص اعتباری برای این شرکت‌ها، دارای ثبات و ماندگاری هستند و مفهوم وسیع عین کاملاً قابل تطبیق بر آنها است.

در پایان ذکر این نکته ضروری است که به دلیل اختلاف نظرهای فقهی که در مورد شخص حقوقی شرکتها وجود دارد تحلیل فقهی ماهیت سهام بسیار پیچیده خواهد بود. در این نوشتار تلاش شد تا حد نیاز به این بحث پرداخته شود ولی ضروری است پژوهشگران ارجمند این موضوع را از منظر فقهی مورد مذاقه بیشتر قرار دهند.

اعلامیه: در طول آماده‌سازی این اثر، نویسندگان از هوش مصنوعی Deep seek به منظور تلخیص، ویرایش و بررسی املائی کلمات استفاده کرده‌اند. پس از استفاده از این ابزار نویسندگان مطالب را در صورت نیاز بررسی و ویرایش کرده و مسئولیت کامل محتوای مقاله را بر عهده می‌گیرد.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- ابن منظور، محمد بن مكرم. (بی تا). لسان العرب. بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر.
- ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم. (بی تا). الكافی فی الفقه. چاپ اول، مكتبة الامام اميرالمومنین علی علیه السلام.
- احصائی، ابن ابی الجمهور محمد بن زین الدین. (۱۴۰۳). عوالی اللتالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیة. موسسه سید الشهداء. اشتیاق، وحید. (۱۳۸۵). «وقف سهام شرکت ها امکان حقوقی و ضرورت اجتماعی». پژوهش های حقوقی.
- ابن قدامه مقدسی، عبد الله احمد، (۱۴۰۵) المغنی، بیروت، دار الفكر.
- عسکری، ابوهلال. (۱۹۹۱ م). «الفروغ». دارالتعارف لبنان.
- امین زاده، سید محمد. (۱۳۹۷). «تحلیل حقوقی سهام خزانه در بازار سرمایه ایران با تکیه بر ماهیت سهام». تحقیقات مالی اسلامی.
- امین زاده، سید محمد. (۱۳۹۶). ماهیت سهام و آثار آن در معاملات بازار سرمایه در حقوق ایران و فقه امامیه با مطالعه تطبیقی در نظام انگلیس و آمریکا (پایان نامه دکتری). دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران.
- بحرالعلمی، سید محمد. (۱۳۸۱). «پیشینه تاریخی و اداری وقف در عراق». ترجمه‌ی محمد حسن معصومی، وقف میراث جاویدان.
- بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۳۶۳). الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة. چاپ اول، قم: جامعه مدرسین، موسسه نشر اسلامی.
- نووی، ابوزکریا، (بی تا) المجموع شرح المذهب، دار الفكر.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (بی تا). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دار العلم.
- حلی، ابن ادریس. (۱۴۲۹). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. تحقیق خراسان. چاپ اول، دلیل ما.
- روح الله. (۱۴۲۱). (البيع) خرم آبادی). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح الله. (۱۳۹۲). تحریر الوسیله. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۲۲). مصباح الاصول. قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۷). مصباح الفقاهه. بیروت: دار الهمادی.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۷۳ ش). حقوق اموال، چاپ سوم، انتشارات گنج دانش.
- سلار دیلمی، حمزه بن عبد العزیز. (۱۴۰۴). المراسم فی الفقه الامامی. چاپ ۱، قم: منشورات الحرمین.
- زحیلی، وهبه، (۱۴۰۹) الفقه الاسلامی و ادلته، انتشارات دارالفکر، سوریه، دمشق.
- صاحب جواهر، محمد حسن بن باقر. (۱۴۲۱). جواهر الکلام (ط. الحدیثة). قم: موسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
- طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم. (۱۴۱۷). العروة الوثقی. چاپ اول، موسسه النشر الاسلامی.

- یزدی، محمدکاظم، (۱۴۲۱)، العروة الوثقی، چاپ اول، موسسه النشر الاسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الامامیه. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰). النهایه فی مجرد الفقه والفتاوی. دار الکتب العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷). الخلاف. قم: جامعه مدرسین.
- عبدی پور فرد، ابراهیم. (۱۳۹۱). مباحث تحلیلی از موضوع تجارت. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علیدوست، ابوالقاسم. (۱۳۸۸). فقه و عرف. چاپ چهارم، تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عמיד، حسن. (۱۳۸۹). فرهنگ فارسی. تهران: راه رشد.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (بی تا). کتاب العین. قم: هجرت.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۰). عقود معین. چاپ شانزدهم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳). الکافی. تصحیح علی اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. اسماعیلیان.
- مظفر، محمدرضا. (بی تا). اصول الفقه. قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۰). المقنعه. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- موسوی بجنوردی، سید محمد. (۱۳۷۹). علم اصول. عروج.
- موسوی خوانساری، احمد. (۱۳۵۵). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. چاپ ۱۳۵۵، دوم، تهران: مکتبه الصدوق.
- میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن. (۱۳۷۵). غنائم الايام فی ما يتعلق بالحلال والحرام، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- هاشمی شاهرودی، محمود. (۱۳۸۲ ه ق). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام. قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- نجفی، محمد بن حسن، بی تا، جواهر الکلام، (ط. القدیمة)، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

References

The Holy Qur'an.

Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. (n.d.). Lisān al-‘Arab [The Tongue of the Arabs]. Beirut: Dār al-Fikr li-l-Ṭibā‘a wa-l-Nashr.

Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥalabī, Taqī b. Najm. (n.d.). al-Kāfi fī al-Fiqh [The Sufficient in Jurisprudence]. 1st ed. Maktabat al-Imām Amīr al-Mu‘minīn ‘Alī (‘alayhi al-salām).

Iḥṣā‘ī, Ibn Abī al-Jumhūr Muḥammad b. Zayn al-Dīn. (1403 AH / 1982–1983). ‘Awālī al-La‘ālī al-‘Azīziyya fī al-Aḥādīth al-Dīniyya [The Precious Pearls of the Exalted Master in Religious Traditions]. Mu‘assasat Sayyid al-Shuhadā’.

Ishtiyāq, Waḥīd. (1385 Sh / 2006). “Waqf-i Sahām-i Shirkathā: Imkān-i Ḥuqūqī wa Żarūrat-i Ijtimā‘ī” [Waqf of Company Shares: Legal Possibility and Social Necessity]. Pizhūhish-hā-yi Ḥuqūqī [Legal Studies].

Ibn Qudāma al-Maqḍisī, ‘Abd Allāh Aḥmad. (1405 AH / 1984–1985). al-Mughnī [The Enricher]. Beirut: Dār al-Fikr.

al-‘Askarī, Abū Hilāl. (1991). “al-Furūgh” [The Differences]. Dār al-Ta‘āruf li-l-Ṭibā‘a wa-l-Nashr.

Amīnzāda, Sayyid Muḥammad. (1397 Sh / 2018). “Taḥlīl-i Ḥuqūqī-yi Sahām-i Khazāna dar Bāzār-i Sarmāya-yi Īrān bā Takya bar Māhiyyat-i Sahām” [A Legal Analysis of Treasury Shares in Iran’s Capital Market with Emphasis on the Nature of Shares]. Taḥqīqāt-i Mālī-yi Islāmī [Islamic Financial Research].

Amīnzāda, Sayyid Muḥammad. (1396 Sh / 2017). Māhiyyat-i Sahām wa Āthār-i ān dar Mu‘āmilāt-i Bāzār-i Sarmāya dar Ḥuqūq-i Īrān wa Fiqh-i Imāmiyya bā Muṭāla‘a-yi Taṭbīqī dar Niẓām-i Inḡlīs wa Āmrīkā [The Nature of Shares and Its Effects on Capital Market Transactions in Iranian Law and Imāmī Jurisprudence, with a Comparative Study of the English and American Systems] (Doctoral dissertation). Dānishgāh-i Imām Ṣādiq (‘alayhi al-salām), Tehran.

Baḥr al-‘Ulūmī, Sayyid Muḥammad. (1381 Sh / 2002). “Pīshīna-yi Tārīkhī wa Idārī-yi Waqf dar ‘Irāq” [The Historical and Administrative Background of Waqf in Iraq]. Trans. Muḥammad Ḥasan Ma‘šūmī. Waqf-i Mīrāth-i Jāwīdān [Waqf: The Eternal Heritage].

al-Baḥrānī, Yūsuf b. Aḥmad. (1363 Sh / 1984). al-Ḥadā‘iq al-Nāḍira fī Aḥkām al-‘Itra al-Tāhira [The Radiant Gardens on the Rulings of the Pure Progeny]. 1st ed. Qom: Jāmi‘a-yi Mudarrisīn, Mu‘assasa-yi Nashr-i Islāmī.

al-Nawawī, Abū Zakariyyā. (n.d.). al-Majmū‘ Sharḥ al-Muhadhdhab [The Compendium: Commentary on al-Muhadhdhab]. Dār al-Fikr.

al-Jawharī, Ismā‘īl b. Ḥammād. (n.d.). al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Luġha wa Ṣiḥāḥ al-‘Arabiyya [The Correct Vocabulary: The Crown of Language and the Sound Arabic]. Beirut: Dār al-‘Ilm.

al-Ḥillī, Ibn Idrīs. (1429 AH / 2008). al-Sarā‘ir al-Ḥāwī li-Taḥrīr al-Fatāwā [The Secrets: Containing the Redaction of Legal Opinions]. Ed. Kharsān. 1st ed. Dalīl Mā.

Khomeini, Rūḥ Allāh. (1421 AH / 2000). al-Bay‘ (Khorramābādī). Tehran: Mu’assasa-yi Tanzīm va Nashr-i Āthār-i Imām Khomeini.

Khomeini, Rūḥ Allāh. (1392 Sh / 2013). Taḥrīr al-Wasīla [The Exegesis of the Means]. Tehran: Mu’assasa-yi Tanzīm va Nashr-i Āthār-i Imām Khomeini.

al-Khū‘ī, Abū al-Qāsim. (1422 AH / 2001). Miṣbāḥ al-Uṣūl [The Lamp of Legal Theory]. Qom: Mu’assasat Iḥyā’ Āthār al-Imām al-Khū‘ī.

al-Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1417 AH / 1996). Miṣbāḥ al-Fiqāha [The Lamp of Jurisprudence]. Beirut: Dār al-Hādī.

Ja‘farī Langarūdī, Muḥammad Ja‘far. (1373 Sh / 1994). Ḥuqūq-i Amwāl [Property Law]. 3rd ed. Intishārāt-i Ganj-i Dānish.

Sallār al-Daylamī, Ḥamza b. ‘Abd al-‘Azīz. (1404 AH / 1983–1984). al-Marāsīm fī al-Fiqh al-Imāmī [The Rites in Imāmī Jurisprudence]. 1st ed. Qom: Manshūrāt al-Ḥaramayn.

al-Zuḥaylī, Wahba. (1409 AH / 1988–1989). al-Fiqh al-Islāmī wa Adillatuhu [Islamic Jurisprudence and Its Proofs]. Damascus: Dār al-Fikr.

Ṣāḥib al-Jawāhir, Muḥammad Ḥasan b. Bāqir. (1421 AH / 2000). Jawāhir al-Kalām (al-Ṭab‘a al-Ḥadītha) [The Jewels of Discourse (New Edition)]. Qom: Mu’assasa-yi Dā‘irat al-Ma‘ārif-i Fiqh-i Islāmī.

Ṭabātabā‘ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzim. (1417 AH / 1996). al-‘Urwa al-Wuthqā [The Firmest Handle]. 1st ed. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī.

Yazdī, Muḥammad Kāzim. (1421 AH / 2000). al-‘Urwa al-Wuthqā [The Firmest Handle]. 1st ed. Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī.

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1365 Sh / 1986). Tahdhīb al-Aḥkām [The Refinement of Rulings]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1387 Sh / 2008). al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmiyya [The Expanded Treatise on Imāmī Jurisprudence]. Tehran: Murtaḍawī.

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1400 AH / 1979–1980). al-Nihāya fī Mujarrad al-Fiqh wa-l-Fatāwā [The Ultimate in Pure Jurisprudence and Legal Opinions]. Dār al-Kitāb al-‘Arabī.

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. (1407 AH / 1986–1987). al-Khilāf [The Differences]. Qom: Jāmi‘at al-Mudarrisīn.

‘Abdīpūr Fard, Ibrāhīm. (1391 Sh / 2012). Mabāḥith-i Taḥlīlī az Mawḍū‘-i Tijārat [Analytical Discussions on the Subject of Commerce]. Qom: Pizhūhishgāh-i Ḥawza wa Dānishgāh.

‘Alīdūst, Abū al-Qāsim. (1388 Sh / 2009). Fiqh va ‘Urf [Jurisprudence and Custom]. 4th ed. Tehran: Intishārāt-i Farhang va Andīsha-yi Islāmī.

‘Amīd, Ḥasan. (1389 Sh / 2010). Farhang-i Fārsī [Persian Dictionary]. Tehran: Rāh-i Rushd.

al-Farāhīdī, Khalīl b. Aḥmad. (n.d.). Kitāb al-‘Ayn [The Book of al-‘Ayn]. Qom: Hijrat.

Kātūziyān, Nāsir. (1390 Sh / 2011). ‘Uqūd-i Mu‘ayyan [Nominate Contracts]. 16th ed. Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār.

al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb. (1363 Sh / 1984). al-Kāfi [The Sufficient]. Ed. ‘Alī Akbar Ghaffārī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.

Muḥaqqiq al-Ḥillī, Ja‘far b. al-Ḥasan. (1408 AH / 1987–1988). Sharā‘i‘ al-Islām fī Masā‘il al-Ḥalāl wa-l-Ḥarām [The Laws of Islam on Questions of the Permitted and the Forbidden]. Ismā‘īliyyān.

Muzaffār, Muḥammad Riḍā. (n.d.). Uṣūl al-Fiqh [The Principles of Jurisprudence]. Qom: Daftar-i Tabliḡhāt-i Ḥawza-yi ‘Ilmiyya.

al-Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad. (1410 AH / 1989–1990). al-Muqni‘a [The Convincing Treatise]. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī.

Mūsawī Bujnūrdī, Sayyid Muḥammad. (1379 Sh / 2000). ‘Ilm-i Uṣūl [The Science of Legal Theory]. ‘Urūj.

Mūsawī Khwānsārī, Aḥmad. (1355 Sh / 1976). Jāmi‘ al-Madārik fī Sharḥ Mukhtaṣar al-Nāfi‘ [The Compendium of Perceptions: Commentary on the Succinct Beneficial Treatise]. 2nd ed. Tehran: Maktabat al-Ṣadūq.

Mīrzā-yi Qummī, Abū al-Qāsim b. Muḥammad Ḥasan. (1375 Sh / 1996). Ghanā‘im al-Ayyām fī mā Yata‘allaq bi-l-Ḥalāl wa-l-Ḥarām [The Booty of Days Concerning Matters of the Lawful and the Unlawful]. Qom: Maktab al-A‘lām al-Islāmī.

Hāshimī Shāhrūdī, Maḥmūd. (1382 AH / 1962–1963). Farhang-i Fiqh Muṭābiq-i Madhhab-i Ahl al-Bayt (‘alayhim al-salām) [A Dictionary of Jurisprudence in Accordance with the School of the Ahl al-Bayt (peace be upon them)]. Qom: Mu’assasa-yi Dā’irat al-Ma’ārif-i Fiqh-i Islāmī bar Madhhab-i Ahl al-Bayt.

al-Najafī, Muḥammad b. Ḥasan. (n.d.). Jawāhir al-Kalām (al-Ṭab‘a al-Qadīma) [The Jewels of Discourse (Old Edition)]. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.

ASASAP